

Сумський державний педагогічний університет
імені А. С. Макаренка
Навчально-науковий інститут історії, права та міжнародних відносин
Кафедра історії України

Годонюк Юлія Сергіївна

**ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ НА ПІДРАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ
В 20-30-ті роки XX ст.**

Спеціальність 014 Середня освіта (Історія)

Кваліфікаційна робота
на здобуття освітнього ступеня магістр

Науковий керівник:

_____ О.В.Вовк,
кандидат історичних наук, доцент
«__»_____ 2020 року

Виконавець:

_____ Ю.С.Годонюк
«__»_____ 2020 року

Суми 2020

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	7
РОЗДІЛ 2. ПОВСТАНСЬКИЙ РУХ У ПІДРАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ ТА ЙОГО РЕЗУЛЬТАТИ	14
РОЗДІЛ 3. НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ В СЕРЕДОВИЩІ ПАРТІЙНИХ КАДРІВ УСРР ТА ІНТЕЛІГЕНЦІЇ, ДУХОВЕНСТВА ТА ВІРУЮЧИХ	34
ВИСНОВКИ	55
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	59

ВСТУП

Актуальність теми. Визвольний рух 20-30-х років ХХ ст. в Україні є важливою складовою історії України. Сучасний стан історичної науки дозволяє провести ґрунтовніший аналіз подій, які вели Україну до здобуття її державної незалежності. На сьогоднішній день є можливим відійти від однобічного висвітлення подій міжвоєнних десятиліть, що було властиве радянській історичній науці.

Основною причиною розгортання визвольної боротьби у 20-30-ті роки ХХ ст. була невирішеність українського питання, територіальне розчленування українських земель різними державами: більшовицькою Росією, Румунією, Польщею, Чехословаччиною. Декларативна державність у складі СРСР не вирішувала українську проблему, а постійна антиукраїнська політика більшовиків формувала антирадянські настрої і власне породила виникнення опозиції і національно-визвольного руху в УСРР. Для розкриття цих процесів необхідне проведення подальших наукових досліджень.

Очевидно, що основою антиукраїнської політики більшовиків були теоретичні положення Маркса-Леніна, які у своїх працях доводили, що українці не спроможні до власного державотворення і приречені бути у складі або російської, або польської держави. Суть національної програми більшовицької партії полягала в тому, щоб використовуючи потенціал українських націонал-комуністів зберегти існування єдиної Російської імперії. Це означало, що більшовики підтримували тільки ті національно-визвольні рухи, які нею контролювалися і які не загрожували існуванню імперії. Проти усіх інших оголошувався нещадний терор. Першим суб'єктом більшовицької національної теорії і практики стала Україна. На противагу існуючим українським державним органам (Центральній Раді і Генеральному Секретаріату) створюється радянська УНР і

використовуючи її як демагогічне прикриття, більшовики починають знищувати справжню українську національну державність. Відбулася пряма збройна агресія більшовицької Росії проти УНР. Більшовики стають ініціаторами та організаторами і громадянської війни в Україні. Тому, проголошення УСРР не стало результатом самостійного волевиявлення українського населення, а було нав'язане силою із-зовні не в інтересах українців, а на догоду імперським бажанням партійної номенклатури сусідньої держави.

Тому питання про те, хто проголошував радянську владу в Україні, ким були ці особи за національним складом, в чийх інтересах вони діяли є надзвичайно актуальним. Наукова відповідь на ці питання, а також аналіз форм та методів національного спротиву імперському режиму дасть можливість зрозуміти підґрунтя більшості процесів в СРСР і відповідно в радянській Україні протягом 1921–1991 рр.

Мета роботи – дослідити розвиток визвольного руху в підрадянській Україні у 20-30-ті роки XX ст.

Відповідно до визначеної мети було сформульовано такі **завдання дослідження**:

1. Схарактеризувати історіографію та джерельну базу дослідження.
2. Розкрити політичні та соціальні аспекти селянського повстанського руху у підрадянській Україні, його результати та наслідки.
3. З'ясувати зміст та масштаби національно-визвольного руху у середовищі партійних кадрів та інтелігенції УСРР.
4. Виявити причини та форми протидії духовенства та віруючих політиці більшовиків у сфері релігії.

Об'єкт дослідження – суспільно-політичні рухи в Україні.

Предмет дослідження – визвольний рух в Українській Соціалістичній Радянській Республіці (УСРР) у 20-30-ті роки XX ст.

Хронологічні межі дослідження охоплюють 1921-1936 роки. Нижня межа – 1921 р., обумовлена остаточним встановленням радянської влади в Україні. Верхня межа – 1936 р., юридичне завершення існування комуністичної державно-політичної формації «Українська Соціалістична Радянська Республіка» (УСРР).

Територіальні межі дослідження охоплюють українські землі, що увійшли до складу УСРР у міжвоєнну добу.

Елементи наукової новизни полягають в тому, що у роботі схарактеризовано історіографію та джерельну базу дослідження; розкрито політичні та соціальні аспекти селянського повстанського руху у підрадянській Україні, його результати та наслідки; з'ясовано зміст та масштаби національно-визвольного руху у середовищі партійних кадрів та інтелігенції УСРР; виявлено причини та форми протидії духовенства та віруючих політиці більшовиків у сфері релігії.

Практичне значення дослідження. Висновки та фактичний матеріал, представлені у роботі, можуть бути використані при викладанні курсів історії України у загальноосвітній та вищій школі. Зокрема, при розгляді теми «Встановлення й утвердження радянського тоталітарного режиму (1921-1939 рр.)», що вивчається у 10 класі. Крім того, теоретичний та фактичний матеріал роботи може залучатися для розробки спецкурсів та спецсемінарів для учнів та студентів, підготовки навчальних посібників тощо.

Апробація отриманих результатів дослідження здійснювалася на IV Міжнародній науковій конференції «Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації» (Суми, 2019 р.), VIII Всеукраїнській науково-практичній конференції «Історико-філософські дослідження молодих учених» (Суми, 2020 р.).

Публікації. Окремі положення і результати дослідження відображено в двох одноосібних публікаціях.

Структура магістерської роботи. Робота складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

Вся історіографія проблеми нами розділена на дві групи: перша – історичні праці створені до 1991 р.; другий – історіографія періоду незалежності. Перша група репрезентована радянськими дослідниками. У своїх працях вони відійшли від об'єктивної оцінки подій в українському суспільстві 20-30-х років ХХ ст. і зосередили увагу на класовій боротьбі. Вже у працях 1920-х років стали яскраво проявлятися тенденції щодо системного фальшування фактів і подій, котрі відбувалися на теренах України. Прикладом перекрученого трактування процесів, що відбувалися в українському селі є праця М. Кубаніна «Махновщина: селянський рух в Степовій Україні в роки Громадянської війни» [24].

У повоєнний період було підготовлено ряд книг, брошур, статей, присвячених становлення радянської влади в Україні, змінам соціально-політичної та освітньої системи. Зокрема, це праці Б. Бабія «Місцеві органи державної влади УРСР в 1917–1920 рр.» [1], С. Бухала «Освіта на Радянській Україні» [4] та ін. У 1950-х роках вийшло двотомне видання «Історія Української РСР» [20], в якому було втілено марксистсько-ленінські бачення подій в Україні у 20-30-х рр. ХХ ст. Подіям в українському селі, діяльності земельних громад, сільських рад присвячена праця І. Кузнецової «Сільські ради і земельні громади: динаміка взаємовідносин у 1921–1929 рр.» [25]. Становлення соціалістичної економіки в Україні вивчав Ю. Терещенко [46]. Основою цих робіт продовжувала залишатися комуністична доктрина, що негативно впливало на розкриття реальних процесів.

Широке коло питань, пов'язаних з придушенням національно-визвольного руху в Україні, організацією червоного терору, знищенням підпільного антибільшовицького руху та селянських повстань тощо

розглядається у праці харківського науковця О. Кучера «Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні в 1921–1923 рр.» [28]. Однак внаслідок ідеологічного диктату та відсутністю доступу до нерозсекречених джерел, автору не вдалося об'єктивно та неупереджено дослідити події початку 1920-х років.

Отже, для досліджень радянського періоду характерні суб'єктивність та заідеологізованість, що були викликані тими умовами, у яких вони створювалися. Монополія на історичну істину, наявність компартійної цензури не давали можливості характеризувати український національно-визвольний рух як об'єктивне і закономірне явище розвитку української нації. Задля отримання ідеологічно визначеного результату – дискредитації національно-визвольних ідей та прагнень, подавався лише той фактологічний матеріал та робилися такі узагальнюючі висновки, які були вигідні більшовицькому режиму.

Із здобуттям незалежності України зникла партійна монополія на висвітлення минулого. Це обумовило створення об'єктивних праць, присвячених національно-визвольному руху 20-30-х років ХХ ст. Сучасні дослідження характеризуються значно ширшою документальною базою через уведення до наукового обігу значної кількості нових джерел, не доступних раніше історикам, а також суттєвим збільшенням кількості порушених проблем і тем.

Комплексному дослідженню періоду 1920-1930-х присвячені праці цілого ряду дослідників. Так, аналізу економічного розвитку УСРР присвячена робота О. Реєнта [39]. До праць у яких комплексно вивчено національно-культурну політику більшовиків належать доробки Г. Єфіменка [18] та М. Семчишина [40]. У науковому доробку відомого українського історика В. Кульчицького увагу зосереджено на суспільно-політичних процесах в Україні у міжвоєнний період [26; 27]. Учений розкриває природу радянської влади, подає інтерпретацію причинно-

наслідкових зв'язків жахливих репресій та трансформацій в суспільстві, велику увагу приділяє Голодомору. Реакція українського суспільства на утвердження сталінізму висвітлена у працях І. Винниченка [7], Г. Костюка [23], О. Субтельного [45], колективні й праці В. Даниленка, Г. Касьянова, С. Кульчицького [13]. Глибокий і ґрунтовний аналіз політичного терору в Україні подано у праці Д. Солов'я «Голгота України. Частина 1. Московсько-більшевицький окупаційний терор в УРСР між Першою і Другою світовою війною» [44].

Ряд авторів розглядають широке коло проблем, пов'язаних із селянським повстанським рухом та карально-репресивними заходами більшовиків для його придушення [6; 29]. Передумови, форми, засоби утвердження більшовицької системи господарювання в українському селі стали предметом дослідження О. Ганжі [10] та Н. Ковальнової [21].

Важливими для розуміння того, що відбувалося в українському селі протягом досліджуваного періоду, є праці присвячені Голодомору [12; 22].

У 90-ті роки ХХ ст. виходять роботи І. Біласа [2], С. Білокіня [3], В. Ченцова [51], які розкривали діяльність репресивної системи радянської держави. У центрі уваги авторів були репресії проти інтелігенції, селянства, церкви, заходи по придушенню опозиційних та повстанських рухів, дії по ліквідації політичної опозиції та встановлення більшовицького єдиновладдя. Так, В. Ченцов на основі архівних документів партійних органів та спецслужб розкрив причини та перебіг репресій в Україні у період НЕПу. Дослідження вказаних авторів систематизують та розширюють уявлення про репресивну політику влади, спрямовану проти всіх незадоволених більшовицьким режимом.

Ряд вчених присвятили свої праці аналізу діяльності органам ЧК-ДПУ як знаряддю більшовицької влади у реалізації політики терору проти противників радянському режиму. Так, В. Скрипчук показав особливу роль ЧК-ДПУ в партійно-радянській ієрархії, охарактеризував діяльність

ЧК на Харківщині під час придушення повстанського руху в перші роки НЕПу [42]. У 1997 р. видано колективне дослідження В. Золотарьова В. Пристайка, Ю. Шаповала «ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи» [54]. Ця праця стала вдалою спробою надати портрети керівників чекістських організацій УСРР. Спираючись на раніше закриті для дослідників документи радянських спецслужб, автори відтворили біографії очільників ЧК-ДПУ-НКВС та проаналізували їх роль у проведенні масових репресій в Україні. Більшу частину даної монографії становлять уведені авторами до наукового обігу документи з архівів радянських спецслужб.

Важливим тематичним історіографічним блоком є дослідження присвячені окремим історичним постатям 1920-1930-х років. Цій темі присвятив декілька своїх праць знаний український історик Ю. Шаповал [52; 53]. Життя і трагічна смерть М. Скрипника описані у книзі В. Солдатенка [43].

Зацікавленість репресіями більшовиків проти релігійних конфесій та священників, виступами віруючих на захист своїх поглядів, церкви і її майна виявили у своїх працях В. Верига [5], В. Пащенко [35], В. Силантьєв [41].

У працях науковців кафедри історії України СумДПУ імені А. С. Макаренка О. Вовка та В. Оліцького розглядається окремі напрями визвольного руху на Сумщині. Так, у статті О. Вовка «Сучасна історіографія антибільшовицького селянського повстанського руху в Україні (кінець 10-х - початок 30-х років ХХ століття)» досліджуються напрями сучасної історіографії щодо українського селянського повстанського руху. Автором розкрито погляди сучасних істориків на діяльність повстанських отаманів, зародження, зміст та перебіг селянського повстанського руху. Зроблено висновок, що з початку 1990-х років у середовищі істориків детально вивчаються проблеми українського

селянського повстанського антибільшовицького руху. Було видано низку збірників документів, монографій, публікацій у періодичних виданнях, захищені дисертації. З кожним новим дослідженням з'ясовуються нові біографічні дані лідерів повстанського руху, піднімається на поверхню все більше фактів. І до сьогодні і за кордоном, і в Україні селянський повстанський рух залишається актуальним. Науковець констатує, що одностайної думки щодо напрямків боротьби, хронологічних меж, виникнення, перебігу селянських рухів немає. Це пояснюється різними поглядами на проблему, багатогранністю та суперечливістю самого селянського спротиву [8, с. 31].

На протистоянні священників та віруючих з більшовицьким режимом зосередив свою увагу В. Оліцький. У ряді праць він зокрема розкриває методи антицерковної політики влади на Сумщині [32; 33]. Дослідник доводить, що на території області кампанія з вилучення майна церкви пройшла успішно і спокійно. Значну роль у цьому відіграла радянська пропаганда. Провідне місце відігравала більшовицька преса. Саме вона сформувала бажане для влади байдуже а інколи і вороже ставлення населення до церкви [33, 83].

Таким чином, українські історики за період незалежності зуміли добитися суттєвих успіхів в царині вивчення національно-визвольного руху в Україні у міжвоєнний період. Цьому значно сприяло можливість користуватися документами, до яких раніше був закритий доступ дослідників, зокрема із архівів партійних та карально-репресивних органів. Разом з тим слід зазначити, що багато проблем, пов'язаних з національно-визвольним рухом до цього часу залишаються нерозкритими.

Джерельна база роботи складається з різних джерел, які можна умовно поділити на такі групи: архівні джерела, документи правлячої партії, опубліковані збірки документів, мемуарні та тематичні праці сучасників досліджуваного періоду.

Архівні джерела представлені фондами Державного архіву Сумської області (Ф.П-221, Ф.П-443, Ф.Р-1752). В них міститься інформація про зміст антирелігійної політики більшовиків, виступи населення проти цієї політики, про переслідування віруючих і священників за релігійні погляди і діяльність.

Документи правлячої партії РКП(б) [17] дозволяють розкрити ставлення партійних чиновників та рядових членів до національних інтересів українського населення, спрямованість партійних директив по відношенню до національно-визвольного руху, зміст політико-ідеологічних та репресивних заходів влади.

Важливе місце в реалізації завдань дослідження займають збірники документів. Такі збірники, як «Голод 1921–1923 років в Україні» [11], «Національні відносини в Україні у ХХ ст.» [31], «Україна в ХХ столітті» [47] дозволяють пролити світло на причини, перебіг та форми національно-визвольних рухів у досліджуваній період. Для дослідження ролі органів ЧК в боротьбі з національно-визвольним рухом в Україні важливе значення має тритомне видання документів «Чекістське досьє окупованої України» [50]. Регіональні аспекти суспільно-політичного стану, боротьби органів ЧК-ДПУ проти національно-визвольних рухів, індивідуальні дані щодо учасників цього руху відтворено у таких збірках документів як «Повстанський рух 20-х – 30-х рр. ХХ ст. на Сумщині» [36], «Реабілітовані історією. Сумська область» [37], «Реабілітовані історією. Харківська область» [38].

Важливим джерелом для написання роботи є мемуарні та тематичні праці сучасників досліджуваного періоду В. Волобуєва [9], С. Єфремова [19], М. Хвильового [49]. Дані опубліковані твори дозволяють простежити розвиток уявлень і поглядів української інтелігенції на більшовицьку владу, розуміння ними шляхів боротьби за економічні, політичні та духовно-культурні інтереси українського народу.

Отже, використання різноманітних історичних джерел, комплексу опублікованих та неопублікованих документів дозволило реалізувати поставлені у роботі завдання. Загалом, джерельна база дослідження є достатньою та достовірною для розкриття визначеної теми.

РОЗДІЛ 2. ПОВСТАНСЬКИЙ РУХ У ПІДРАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ ТА ЙОГО РЕЗУЛЬТАТИ

Український національно-визвольний рух це рух спрямований на відновлення незалежної української держави. Якщо на Західній Україні у період 20-х – 30-х років ХХ ст. він пов'язаний перш за все із створення та діяльністю Організації Українських Націоналістів (ОУН) на чолі з Є. Коновальцем, то на території підрадянської України він проходив під іншими гаслами та в інших формах. Однією із форм визвольного руху підрадянської України у досліджуваний період був повстанський збройний рух селянства і частково робітників, спрямований перш за все на захист своїх соціальних здобутків. Учасники цього руху поєднували ідеї національного самовизначення українського народу з ідеями свого права на володіння засобами виробництва і в першу чергу землею.

Повстанський рух розглядається нами відповідно до позицій істориків, викладених у статті кандидата історичних наук О. Вовка, який зазначає, що «з наукового погляду коректніше розглядати селянський стихійно-повстанський, збройний рух опору, діяльність безлічі підпільних організацій як політичну опозицію. Хоча, дослідники визнають, що термін «повстанський рух» вужчий за змістом від «політичної опозиції» і означає переважно той збройний рух опору, рушійною силою якого було саме селянство, а бойовими гаслами – не стільки політичні, але переважно економічні і навіть антидержавні взагалі» [8, с. 26].

Уже з перших років становлення радянського режиму в Україні на початку 1920-х років розгорається протистояння селянства з владою. Його головною причиною було намагання більшовиків оволодіти виробленим сільськогосподарським товаром. Саме селяни після знищення поміщицького господарства забезпечували ринок держави хлібом. Якщо за часів царського режиму спонукальним чинником для селян продавати хліб

була потреба платити податки, то більшовицька влада повністю зруйнувала економічну та фінансову систему країни і почала відбирати у сільгоспвиробників товар насильницькими методами.

Насильницьке вилучення виробленого товару у селян відбувалося в межах запровадженої політики продрозкладки та «походу на куркуля». З початку 1920-х років почалися арешти заможних селян, не цуралися більшовики й взяття заручників та їх розстрілу у разі не виконання планів продрозкладки.

Наприклад, у рішенні Сумського повітового виконкому від 27 травня 1920 р. зазначалося, що «з огляду на невиконання деякими волостями хлібної розверстки вжити таких заходів: запропонувати уповноваженим виконкому в Білопільській, Павлівській, Вирівській, Річанській і Миколаївській волостях до громадян, які не виконують розкладки, прийняти репресивні заходи у вигляді конфіскації у куркулів до 20 коней на волость. Доручити президії виконкому увійти в угоду з військомом щодо відправки військових загонів на допомогу уповноваженим виконкому для проведення розкладки в Терешківській, Ульяновській і Степанівській волостях» [37, с. 52].

До примусового вилучення хліба залучалися як продармійці, так і військові частини. За інформацією командувача Київського військового округу Й. Якіра до проведення кампанії з вилучення хліба було виділено по Київській губернії – понад 2,5 тис. штиків, Волинській губернії – 800 штиків, Кременчуцькій – 200 штиків, Полтавській – 2 тис. штиків Подільській – до 24 ескадронів Червоної армії [11, с. 60]. Додатково із складу так званої української запасної армії було сформовано 68 загонів із чисельністю 5423 бійця [6, с. 244]. Значна частина продзагонів формувалася із робітників. Вони отримували кошти на відрядження, обмундирування, продовольство і зброю, їх сім'ї забезпечувалися пайками. Навесні 1921 р. в УСРР діяло 263 робітничих загони, які нараховували

майже 10 тис. осіб [12, с. 221]. Силове вилучення хліба відбувалося на тлі голоду 1921-1923 років, що ще більше загострювало становище на селі.

Селянство чинило значний опір спробам реалізації планів продрозкладки. Саме спроби відібрати продовольство штовхали селян на збройну протидію, бунти, фізичні розправи над продінспекторами. Як свідчив один з ініціаторів уведення продовольчої диктатури в країні та організатор продзагонів в Україні О. Цюрупа через пряме фізичне знищення продапарату всюди панували дезорганізація та деморалізація [17, с. 422]. На 1 січня 1921 р. за даними Наркомпроду у 10 губерніях УСРР було вбито 1071 продпрацівників, які відбирали хліб на селі, склала 1071 особу [46, с. 169]. Більшовицьке керівництво змушено було визнати, що розпочалася нова форма війни, але намагаючись виправдати себе та принизити протиборствуючу селянську сторону, стало використовувати щодо повстанського руху образливий термін «бандитизм» [26, с. 145].

У повстанському русі взяла участь величезна кількість людей. На початку 1920-х років у повстанських загонах в Україні згідно офіційних даних нараховувалося більше 100 тис. осіб, хоча точно встановити статистику навряд чи можливо [10, с. 104]. За підрахунками харківського дослідника Я. Мотенка на території Харківської губернії діяло 46 повстанських загонів, з яких 21 формування входило до махновського руху, а 25 – були прихильниками УНР. На думку дослідника загальну кількість учасників повстанського руху становила 3449 осіб. З них: махновців – 2367 осіб, уенерівців – 1082 осіб. Найбільшими махновськими формуваннями були загони отаманів Каменюки (700 осіб), Медичева (300 осіб), Маслака (200 осіб). Серед найбільших формувань уенерівського спрямування слід назвати загони отаманів Волоха (260 осіб), Білецького (100 осіб), Остапенка (80 осіб) [29, с. 15].

Ще один харківський дослідник В. Скрипчук наводить свої дані щодо повстанських загонів у Харківській губернії та їх політичній

орієнтації. Так, у загоні отамана Савонова нараховувалося 150 піхотинців, 300 кіннотників, більше десяти кулеметів і навіть одна гармата. До складу формування іншого ватажка Шаповалова входило до 500 піхотинців, понад 100 кавалеристів, на озброєнні було 3 кулемети. У Лебединському повіті активно діяв загін Кучера, у складі 300 піхотинців та понад 20 кавалеристів. За своєю орієнтацією він був петлюрівським (уенерівським). В околицях Вовчанська діяв загін «борьбіста» Тищенка, який нараховував до 40 осіб. У Валківському повіті з весни 1921 р. діяло формування І. Перлика, який іменував себе в наказах і універсалах «Отаманом повстанців Лівобережної України Гнатом Ратицею». До складу формування входило близько 60 осіб, частина з яких були активними учасниками антибільшовицького повстання 1920 р. в селищі Ковяги. Перлик із своїми підлеглими здійснював напади на залізничні станції Коломак, Іскровка інші об'єкти, супроводжуючи їх фізичним знищенням членів комуністичної партії. Він намагався встановити зв'язок С. Петлюрою та петлюрівськими організаціями, які підпільно діяли в Полтаві. Цей загін діяв майже 3 роки, аж до 1923 р., доки більша його частина не була заарештована та розстріляна Полтавськими та Харківськими відділами губчека. Доля самого отамана – невідома [42, с. 43-50].

Чисельні повстанські виступи селян призводили до втрати контролю більшовиків над цілими регіонами Катеринославської, Харківської, Полтавської губерній. Революційні комітети та ради тут існували лише номінально, фактично перебуваючи під впливом місцевого отамана або організації, а жителі не виконувало ніяких державних розпоряджень. Більше 5 місяців відсутня була радянська влада в Макіївській та Тарасівській волостях Куп'янського повіту, «Окрема республіка» була створена у слободі Боров. Усі волості Ізюмського повіту на початку 1920-х років були охоплені «бандитизмом». Міліція тут теж була набрана з

«бандитів», комітети незаможних селян мали ненадійний склад, або взагалі були відсутні [30, с. 410].

У Катеринославській губернії «бандитськими» були села В'язівка, Миколаївка Слов'янка Павлоградського повіту. У цих селах характерною ознакою була висока самоорганізація населення. Із числа місцевих жителів формувалися озброєні загони, які перевіряли документи та не допускали до своїх сіл сумнівні елементи та банди грабіжників. Три південні українські губернії –Херсонська, Катеринославська і Таврійська, окремі повіти Полтавської та Харківської губерній взагалі перебували під владою загонів Махна. Найбільшу активність у цих регіонах проявляли заможні селяни та селяни-середняки. Вони або самі були членами збройних загонів, або надавали повстанцям матеріальну й продовольчу підтримку [24, с. 101].

Не відчувалася присутність радянської влади на початку 1920-х років і в районах колишнього поміщицького землеволодіння. Так, у Чигиринському повіті Кременчуцької губернії селяни відмовлялися виконувати розпорядження і накази більшовицького режиму, ігнорували створення та діяльність комнезамів. Проте тут до повстанського руху приєднувалися переважно найбільш зубожілі верстви селянства. Вони виконували мінімальні господарські обов'язки або взагалі не мали власного господарства. До числа таких найбільш соціально-рухливих елементів входили незаможні селяни та дезертири. На Правобережжі теж основу повстанського руху складали бідняки та дезертири. Заможні селяни трималися за своє господарство і до повстанських загонів долучалися у виключних випадках [30, с. 412]. В Чернігівській губернії також значну частину складу повстанських загонів становили середняки та незаможні селяни [10, с. 130].

Не останню роль у повстанському русі відігравали і колишні члени більшовицької партії та представники радянської влади. Ця верства руху

спротиву була однією з найбільш небезпечних для нового режиму, оскільки володіла досвідом організаційної роботи та мала певний авторитет серед населення. Наприклад, отаман Волох (Іван Винник) був членом партії боротьбистів і воював проти денікінців. У 1920 р. був призначений начальником міліції в Куп'янську Харківської губернії. На початку 1921 р. створив повстанський загін і почав боротьбу за встановлення «рад без комуністів». Нападав на склади із відібраним у селян зерном та повертав його населенню. Ще один загін у Куп'янському повіті був створений колишнім головою Вільшанського волосного виконкому С. Кутько. Переважно загони повстанців формувалися з мешканців сусідніх сіл. Так, загін отамана Волоха включав мешканців навколишніх сіл Мілуватка та Іванівка Куп'янського повіту. Багато повстанських загонів були створені колишніми військовими Червоної армії. Дехто з них навіть обіймав командні посади – були командирами батальйонів, рот, ескадронів. Наприклад, велике повстанське формування було створене колишнім командиром полку Першої кінної армії С. Будьонного Колесниковим. Воно діяло на Харківщині. До його складу входило понад 300 піхотинців та 200-400 кавалеристів. На озброєнні формування мало й кулемети. Зоною його дії були Куп'янський та Ізюмський повіти. Згодом цей загін приєднався до армії Махна. Махновські загони на Харківщині діяли переважно у Валківському, Богодухівському, Ізюмському, Лебединському та Охтирському [42, с. 45].

Велика кількість організаторів і учасників повстанського руху мали членство у Комуністичній партії. За свідченням делегатів X з'їзду РКП(б) багато партійців Донецької губернії, в тому числі й такі, що були в партії ще з 1905 р. «подалися в банди Махна, або які-небудь інші» [17, с. 81]. Стати повстанцями змушувало їх примусове вилучення хліба у селян, обшуки та арешти людей інші репресивні методи радянської влади по відношенню до населення.

Жахливим було матеріальне становище і самих сільських комуністів. Політику партії щодо села вони чудово відчували перш за все на собі та своїх сім'ях. Через відсутність одягу, реманенту та голод сільські комуністи йшли у наймити до заможних селян, або змушені були випрошувати у них допомогу. Частина «сиділа на шії» у своїх батьків і користувалися тим, що виробляли родичі. Траплялися випадки, коли для виконання розпоряджень більшовицької влади (сплати продподатку), добросовісні сільські члени партії крали у своїх батьків і здавали державі худобу та продукти харчування. За це їх виганяли з батьківської хати і позбавляли будь-якої родинної підтримки.

Таким чином, соціальний склад повстанського руху перебував у залежності від типу господарства у регіоні (поміщицьке чи селянське виробництво). До учасників цього руху спротиву радянській системі долучалися представники різних верств селянства, серед яких були і колишні більшовицькі партійці та представники місцевих органів влади. Штовхали їх на такий крок зубожіння, втрата засобів до існування, розчарування селянства в аграрній політиці більшовиків.

Основними об'єктами нападів повстанських загонів у 1920-х роках були радгоспи. Нападники забирали продовольство, насіннєвий матеріал, худобу. З керівництвом радгоспів розправлялися фізично. В основному керували радгоспами робітники, які прибували з міст і не знали як працювати у сільському господарстві. Під страхом розправи керівництво радгоспів тікало, а набирати нових ставало великою проблемою. Таким чином напади повстанських загонів повністю дезорганізовували роботу радгоспів. Наприклад, неодноразово піддавався пограбуванню радгосп «Іванівка» в Зміївському повіті Харківської губернії. У липні 1921 р. це господарство зазнало нападу загону з 300 осіб. Були жорстоко побиті працівники радгоспу, а керівництво вбито. Усім робітникам радгоспу наказали покинути господарство й суворо заборонили збирати урожай.

Після нападу майно радгоспу було дограбовано жителями навколишніх сіл [21, с. 293].

Поруч з повстанськими загонами протягом 1920-х років діяли і підпільні політичні організації, які теж займалися «бандитизмом». За даними Харківського губЧК у Вовчанському повіті протягом 1921 р. діяла організація «Спілка розорених батьків». В Зачепилівці та Ізюмі підпільно діяли «Спілки хліборобів-власників». У Чугуєві у 1922 р. вела діяльність підпільна есерівська організація. У Золочівському та Дергачівському повітах до 1927 р. функціонували підпільні осередки офіційно розпущеної у 1925 р. Української Комуністичної партії (УКП). У самому Харкові протягом 1926–1930 років діяла військово-офіцерська організація, у якій були філії на території Харківщини. В Лозівському повіті у 1929 р. органами ДПУ розгромлено «буржуазно-націоналістичну групу», а у 1930 р. «білогвардійську групу», яку очолював царський полковник [50, с. 794-840]. З ініціативи відомого українського політичного діяча, колишнього члена Центральної ради В. Доленка у середині 1920-х років була створена «Українська мужича (селянська) партія». Своєю метою вона проголошувала створення суверенної української держави – національної держави мужиків. Протягом 1926–1927 років органи ДПУ провели арешти керівників цієї партії на чолі з В. Доленком. Серед заарештованих опинилися Я. Стороженко, В. Лещенко, С. Халява, Б. Щербаненко, А. Харченко. Під час обшуків у них було вилучено програму партії і список її членів з 35 осіб [51, с. 119–120].

Боротьба з повстанським рухом, або «політичним бандитизмом», як його називала більшовицька влада, покладалася в основному на чекістів та міліцію. Згідно затвердженої у квітні 1921 р. інструкції голови уряду УСРР Х. Раковського усі операції з ліквідації «банд» міліція повинна була проводити обов'язково з відома і під керівництвом місцевих органів ЧК [28, с. 102]. Поруч з цим боротьби із повстанським рухом в Україні на

початку 1920-х років було залучено 2/3 регулярних військ Червоної армії, які до цього воювали проти армії Врангеля. Крім того, використовувалися війська внутрішньої служби (ВНУС) та внутрішньої охорони (ВОХР), частини особливого призначення (ЧОП), загони незаможників та інші каральні та винищувальні загони. До осені 1921 р. на частини Червоної армії припадало до 48% операцій проти повстанських загонів, а на війська НКВС і ВУЧК – 22% [28, с. 102].

Для боротьби з повстанським рухом репресивні органи УСРР створювали розгалужену систему інформаторів. Чекістська агентура формувалася з метою виявлення повстанських загонів та підпільних груп, розкладання їх із середини шляхом контрпропаганди, фізичного знищення ватажків шляхом терористичних актів. Багато ватажків були ліквідовані саме за допомогою підступних вбивств. Так, махновський командир «Колька Комісаров» у червні 1921 р. був убитий завербованим чекістами повстанцем Захаром Дроздовим. Селян, які та зберігали коней, зброю, набої та інше майно повстанців, переховували членів повстанських загонів, чекісти засудили до ув'язнення та розстрілу. Завдяки агентам-інформаторам у Сумах у грудні 1921 р. вдалося заарештувати підпільну групу із 6 осіб очолювану Поповим, а також 86 співробітників карного розшуку, що співпрацювали з ними. У вересні 1921 р. органам ЧК вдалося знищити «банду» Кочубея, а «банду» Шатрафки вдалося «розкласти і переагітувати» [42, с. 45-50]. Пізніше, у Валківському повіті був вбитий і сам Шатравка, у Лебединському повіті фізично знищено отамана Скрипало, ліквідовано також повстанські загони Гайворонського, Колодія, Білецького, Чапила-Ратченко, Кучми [38, с. 5].

Навесні 1924 р. було викрито і ліквідовано Охтирський повстанський комітет. Його ідейними керівниками були Довгопол, Сахно, Марченко. При обшуку в них були знайдені документи та печатки повстанського комітету, універсали та відозви до Київського повстанського комітету.

Учасники Охтирського повстанського комітету підтримували також зв'язок з повстанським загonom отамана Губенка. Частина учасників організації була засуджена до розстрілу, інші отримали різні терміни ув'язнення. У 1923 р. чекістами було припинено діяльність «групи 22» у Харкові. Очолювали групу Резніков і Маньківський. Були розгромлені дві Харківські організації національного спрямування: «Кооперативну раду» і «Громадську шкільну раду» [51, с. 105–106].

Одним із методів ліквідації Холодноярської республіки стала так звана «амнісія», яку оголосили тим повстанцям, що здадуться добровільно. На «амнісію» погодилися голова Холодноярського окружного штабу Петренко, отамани Василенко, Деркач, Литвиненко, Пинченко, Темний, Товкаченко (Товкач), юрати О. та С. Чучупаки, ще більш як 20 отаманів. Холодноярська Республіка проіснувала до 1922 р. коли решту холодноярських отаманів заманили у засідку. Потрапивши у полон, ватажки повстанців перебили охорону Київської в'язниці і спробували вирватися на волю. У запеклому бою вони героїчно загинули.

Придушувала селянські повстання більшовицька влада з особливою жорстокістю. Для об'єднання дій цивільного та військового керівництва проти повстанського руху створювалися губернські і повітові «наради по боротьбі з бандитизмом», наділені широкими повноваженнями. До їх складу входили представники місцевих (повітових) політбюро та губчека. Цими «нарадами» створювалися революційні «трійки» з правами революційних трибуналів. Вони могли допитувати полонених, брати заручників, розстрілювати на місці взятих у полон «бандитів» та ін. У склад «трійки» входили керівник місцевого партійного органу, представник органів ЧК-ДПУ, командир військового загону [28, с. 103].

«Трійки» активно використовували надані їм можливості і повноваження і свавільно і жорстоко діяли по відношенню до населення. Наприклад, в бюлетені секретно-політичного відділу РНК УСРР

відзначалося, що «нарадою застосовувалися круті заходи по відношенню до селян, які приховували бандитів. Скликалися збори місцевого населення, з них обиралися 5 підозрілих осіб куркулів і перед усім народом їх рубали шашками. Такі заходи успішно впливали на селян і змушували їх видавати бандитів» [38, с. 5]. Окрім знищення «бандитів» та їх прихильників на очах населення, більшовицькою владою практикувалися і такі заходи, як спалювання хат у «повстанських елементів». Ізюмсько-Слов'янською нарадою по боротьбі з бандитизмом лише за період з квітня по червень 1921 р. було розстріляно 999 «бандитів», арештовано 1301 осіб, взято в заручники 58 осіб, конфісковано майно у 35 осіб. Але навіть такі жорстокі дії не придушили повстанський рух у цьому регіоні. Тому, у серпні 1921 р. ця нарада була розділена між Донецькою та Харківською губернськими нарадами [55, с. 47].

Отже, проведений аналіз дозволяє зробити висновок, що у боротьбі з селянським повстанським і підпільним рухом більшовицька влада розгорнула масштабну діяльність, використовуючи різноманітні методи і форми репресивної діяльності. У бойових діях проти повстанських загонів безпосередню участь брали різноманітні військові підрозділи, які здійснювали каральні операції проти населення. Створювані «наради по боротьбі з бандитизмом», «надзвичайні трійки» проводили широкомасштабний терор проти представників національної опозиції. Жорстка репресивна діяльність репресивних органів дозволила поступово придушити озброєний опір більшовицькій владі. Заміна політики воєнного комунізму на НЕП, жорстокий терор, голоду 1921–1923 рр. спричинили поступовий спад селянського повстанського руху. Після апогею у 1921 р. він неухильно зменшує свої масштаби. У вересні 1923 р. в Україні ще продовжували боротьбу 56 повстанських загонів, а вже в січні 1924 р. їх кількість зменшилася до 18, серед яких 3 мали «петлюрівську» (тобто уенерівську) спрямованість [28, с. 161].

Новий спалах повстанського селянського руху пов'язаний з опором колективізації. З 1929 р. більшовики вирішили комунізувати українське село, що і стало причиною початку відкритої непокори селян проти більшовицького режиму. Спочатку селяни вдавалися до пасивного опору, врозуміючи, що вступ до колгоспу приведе до втрати ними худоби, землі господарського реманенту. Щоб уникнути цього вони масово забивали і продавали худобу, відмовлялися виконувати державні завдання під різними приводами, ховали зібраний врожай, псували сільськогосподарську техніку, утікали в індустріальні центри тощо. Поруч з цим по всій території УСРР почали спалахувати стихійні бунти і повстання. Стихійні протести починаються з кінця 1928 р. Прикладом таких протестів є заворушення у с. Вільне, Великописарівського району. У доповідній записці уповноваженого Харківського окружного відділу ДПУ УСРР по Великописарівському районі повідомлялося, що 15 лютого 1930 р. у цьому селі на вулиці (хуторі) Розхватовці агрономом-колективізатором Пилипцем було скликано збори вулиці для вирішення питань про засипці в колективну комору посівного матеріалу. Присутні на зборах селяни заявили, що зсипати в спільну комору посівний матеріал вони не мають бажання і запропонували Пилипці негайно залишити їхню вулицю. Одночасно з боку натовпу на адресу Пилипця почали лунати різні загрози і в нього почали кидати палицями. Спроби умовити натовп ні до чого не привели і агроном змушений був під градом палиць, що летіли йому навздогін, тікати з хутору. 18-го лютого на вулицю Розхватовку приїхав голова районного виконавчого комітету Просько та уповноважений по колективізації Кайданов з метою ознайомлення з ходом робіт по засипці посівного матеріалу. Коли вони в'їхали на вулицю, то їх оточив натовп людей з криками «гони їх і бий». Перемовини протягом години Проська і Кайданова з жителями не дали жодних результатів і вони почали від'їзжати з Розхватовки. Натовп погнався слідом за ними кидаючи

палицями і камінням. 20-го лютого на Розхватовку приїхали уповноважені окрвиконкому Щит і Добренко з метою провести там збори членів сільради та членів колективного господарства. Їх моментально оточив натовп і став вимагати негайно покинути хутір. Деякі селяни завдали Щиту і Добренко тілесні ушкодження. Щиту і Добренко ледь вдалося уникнути розправи від розлючених селян. Після цього селяни виставили навколо хутору пікети, які не пускали ні районних, ні сільських представників влади. Для припинення селянського бунту до Розхватоки було направлено начальника райміліції, уповноваженого ДПУ Іщенка та 8 міліціонерів. По приїзду оперативної групи на хутір Розхватовку і арешту двох активістів, на вулиці зібрався натовп в кількості близько трьохсот чоловік, озброєних вилами, кілками та іншими предметами і з криком «Бий їх» спробували звільнити заарештованих.

Намагання начальника райміліції вмовити натовп розійтися ні до чого не привели, і натовп, оточивши підводи з заарештованими та міліціонерами, не давав можливості їм їхати. Для того, щоб очистити дорогу, міліціонери змушені були зробити декілька пострілів з гвинтівок вгору. Таким чином вдалося очистити дорогу і вивезти заарештованих. Натовп переслідував загін міліції більше версти, весь час вигукуючи «Бий, бий, бий». Протягом 23, 24 і 25-го лютого хутір Розхватовка був оточений пікетами, які не давали можливості представникам влади пройти. 26-го лютого пікети були зняті і хутір почав жити нормальним життям. Селяни заспокоїлись лише після того, як було віддано розпорядження про припинення засипки посівного матеріалу. До 8-го Березня в селі Вільному було спокійно. 8-го Березня увечері в приміщенні школи села Вільного були скликані загальні жіночі збори, присвячені Міжнародному жіночому дню. Під час доповіді про значення цього свята в залі почали лунати крики «Досить говорити про це, краще віддай зерно» і присутні зробили спробу потушити лампу та побити уповноважених, які проводили збори. Після

цього збори закрили, але люди не розходилися, а вийшовши на вулицю, попрямували до кооперативної контори і з криком «віддай зерно» приступили до розгрому кооперації. В результаті погрому в конторі кооперації були вибиті вікна. Розтягнути зерно не вдалося тому, що не вдалося зламати двері складу, де воно зберігалось. 9-го березня в с. Вільному проводився розпродаж за несплату податків майна куркуля Ільїна Дмитра і Ільїної Харитини. На підтримку Ільїних зібрався натовп, який напав на двох наймичок, що купили на розпродажі скриню Ільїних. У наймичок знищили куплені речі, а їх самих облили холодною водою і намагалися влаштувати над ними самосуд, але завдяки втручанню місцевих активістів їх вдалося врятувати. 16-го березня групою місцевих куркулів на вулиці Гірці була влаштована спроба організувати селян і спрямувати їх на розбір посівного матеріалу. Агентурним шляхом встановлено, що винуватцями і головними підбурювачами описаних бунтів в с. Вільному є місцеві куркулі, яких вирішено розкуркулити. Куркулі, використовуючи релігійні забобони і загальний низький культурний рівень жителів с. Вільного, налаштовують селян проти радянської влади і її заходів [37, с. 69-70].

Фактично, у 1930 р. Україна стала на порозі громадянської війни. Виявилося, що у селян ще зберігається не вилучена зброя. Селяни почали гуртуватися в чисельні збройні загони і воювати боротися проти більшовицької влади. Наприклад, в Антонівському районі Шепетівського округу із селян було створено озброєний загін кількістю понад 200 чоловік, який громив радянські установи й колгоспи, знищував партактив та активістів. У Червоноповстанському районі Одеської округи сформувалися збройні загони із антирадянських та радянських партизан часів 1917-1921 років. Селянські виступи на Дніпропетровщині та Чернігівщині поширилися на територію 10 районів, їх змогли придушити тільки за допомогою військових частин [27, с. 157-158].

За даними від 9 березня 1930 р. «Спеціального зведення про активні антирадянські прояви на Україні» масовими селянськими виступами було охоплено 16 округ: Тульчинську, Волинську, Білоцерківську, Полтавську, Вінницьку, Сталінську, Кам'янську, Могилівську, Проскурівську, Дніпропетровську, Ізюмську, Шепетівську, Бердичівську, Сумську. За 8 березня 1930 р. в 4 округах (Проскурівській, Волинській, Шепетівській) в результаті масових виступів було арештовано 137 осіб, з них 54 – зі зброєю. За інформацією ДПУ УСРР, з січня по червень 1930 р. в республіці було здійснено 1536 терористичних актів, у зв'язку з чим заарештовано 1695 осіб. Людські втрати у 10 округах склали 388 осіб з боку репресивних органів радянської влади і 190 осіб з числа селян [7, с. 22].

У цьому ж 1930 р., відбулося повстання селян кількох сіл на Херсонщині, зокрема у Голо-Пристанському районі. Великою активністю відзначалося селянство Куяви, Фрамполя, Малої Терновки, Тинної, Несторовець, Великої Терновки, Зеленчі, Лисогірки, Рудки, Смотричівки. В березні 1930 р. про розвиток та розмах повстанського руху в Україні вказував один з керівників ДПУ УСРР В. Балицький в спеціальному зведенні України: «В Шепетівській окрузі, у Полонському районі в м. Лабунь антирадянським кримінальним елементом було організовано групу кількістю 40 осіб, яка була озброєна обрізами, сокирами та мисливськими рушницями. Юрба з 400 осіб дійшла до Грицівського райвиконкому, під час руху вони здійснювали постріли з мисливських рушниць та обрізів. Цим озброєним формуванням був вбитий один комсомолец, а деяка частина активу взята в заручники. Встановлюється зв'язок збройних груп цього району зі збройними групами Бердичівської округи» [47, с. 383]. У цьому зведенні також згадується, що у селі Іришки Старо-Костянтинівського району проходили заворушення з гаслами «Такої

радянської влади нам не потрібно. Бандити це, а не влада. Вона пограбувала нас та забрала все» [47, с. 384].

Схожі антиколгоспні повстання проходилися в Славуті та Ізяславі. Сюди прибули кінні загони міліції. Але вже після двох днів збройного протистояння лише кілька міліціонерів повернулися назад. Решту перебили селяни. Повстанським рухом охоплені були Антоніни, Полонне, Вінницька та Хмельницька області, Волинь, Таращанський район, Михайлівський, Павлоградський та Перещепинський райони Дніпропетровської області. На придушення повстання селян у червні 1931 р. на Поділлі, зокрема в селі Михайлівка, було застосовано артилерію та направлено полк кінноти. Після «встановлення порядку» усіх дорослих чоловіків, яким було більше 15 років заарештували, потім 300 чоловіків і 50 жінок відправили в концтабір. На Північному Кавказі та деяких районах України застосовувались військові літаки для придушення селянських виступів. З Північного Кавказу, України та Криму у 1930–1931 рр. відправили на заслання 106546 українських родин [7, с. 22].

Основною причиною усіх цих протистоянь були спроби нав'язати селянам колективізацію. Селянина, якому більшовики обіцяли землю, нахабно обманули і почали силою прилучати до колгоспного ярма. Примусова колективізація стала справжньою трагедією для українського села. Проте, чимало селянських повстань на початку 1930-х років були викликані не лише колективізацією, а й наругою над вірою, закриттям храмів, арештами священиків. Наприклад, у березні 1930 р. с. Клебані Тульчинської округи близько 350 жінок вимагали повернення свого священика, арештованого чекістами [7, с. 22].

Оскільки будь-який спротив чоловіків викликав жорсткі репресії з боку більшовицької влади у формі заслань, арештів і розстрілів, то до селянського руху активно починають залучатися і жінки. Вони наївно надіялися, що проти них репресії застосовуватися не будуть. Найбільш

значні жіночі виступи мали місце на Кубані, у Шепетівському та Бирзульському районах, де жінки виганяли і розправлялися з різними уповноваженими, парторганами та головами сілрад [44, с. 141]. Інколи до виступів долучалися і діти. Про такі факти можемо дізнатися із повідомлення Конотопського окружного відділу ДПУ. У цьому документі йдеться про те, що у квітні 1930 р. в с. Олександрівка Буринського району було заарештовано і відправлено 7 осіб, які виступали проти колективізації. На їх визволення кинулося 800 жінок і підлітків, озброєних кілками. Вони відбили заарештованих і привели назад до села, а також почали вимагати звільнення інших заарештованих. Опергрупою було заарештовано 5 осіб, які вели себе найбільш активно і агресивно, підбурюючи до активних дій бунтівників [37, с. 71].

У зведенні керівника ДПУ УРСС В. Балицького згадуються села Шепетівської округи Хролі, Судемон, Конотоп, Цлювка, Рисівка, Рилівка та Дерманка де в заворушеннях приймали участь у більшості жінки, які власноруч розправлялися із активістами. В селах Анопільського району жінки виступали проти колгоспів і вимагали провести перевибори сільських рад [47, с. 384]. Для придушення виступів жінок та дітей влада не цуралася використання військ ДПУ, багатьох жінок було засуджено і кинуто до в'язниці.

Треба зазначити, що більшовицький режим, який спробував поставити Україну на коліна, вдавався до різноманітних провокаційних засобів. Наприклад, існують дані, щодо створення чекістами повстанських провокаційних організацій в країні для викриття та знищення опозиційних елементів. Як пише дослідник Д. Соловей «Підготовлюючи ось такі фіктивні повстання, ...підбурювачі ДПУ–НКВС знаходили в Україні багато незадоволених людей, які вороже відносились до окупаційної московсько-більшовицької системи і влади, затягували їх в свої «повстанські організації» та таким чином давали «законні» підстави ДПУ–НКВС

своєчасно заарештовувати підозрілі чи небезпечні для них елементи та нещадно винищувати їх, під постійним страхом тримаючи окуповану людність» [44, с. 143]. Створені ГПУ провокаційні «повстанські організації» з'являлися в різних регіонах України. Ось так проявлялися моральні ознаки більшовицької тоталітарної системи, яка з початку свого виникнення воювала з українським народом. Така ж практика створення провокаційних структур, ніби то формувань УПА, мережі ОУН використовувалася спецслужбами СРСР також і в роки Другої світової війни і після неї та аж до повного розпаду Союзу. Ті документи, які в останній час стали доступні для дослідників, розкривають підступну єзуїтську, антиукраїнську та антиморальну сутність радянського режиму та його діяльності.

Як один із методів боротьби з активістами повстанського руху репресивні органи радянської влади використовували інститут відповідачів або заручників. Інструктивні документи цих органів вказували, що необхідно не тільки звертати увагу на дрібні та великі загони бандитів, але й на елементи начебто мирного населення та верстви селянства, які підтримують банди та забезпечують їх продовольством. Тому, в кожному селі включаючи хутори, необхідно із числа заможних селян визначити відповідальних, та покласти на них всю відповідальність за прояви бандитизму в цьому районі. У збірнику документів «Повстанський рух 20-х – 30-х рр. XX ст. на Сумщині» наводиться зміст «Інструкції про відповідачів та заручників». В ній зазначається, що відповідачами і заручниками призначалися особи, які співчували «бандитизму». Від них добивалися зобов'язань попереджати органи влади про «про появу банд і окремих бандитів, контрреволюційні заклоти і контрреволюційну літературу, антирадянську агітацію, зберігання зброї без дозволу» та ін. За недонесення хоча б по одному з цих пунктів відповідач негайно заарештовувався і переходив у статус заручника [36, с. 164–165]. В

чекістських інструкціях наголошувалося: «Без покарань не може залишатися жоден випадок прояви бандитизму. У випадках поранення чи вбивства представника Радянської влади бандитами в селі, члена комнезаму або червоноармійця з числа відповідальних необхідно розстрілювати вдвоє більше, а кого саме, визначати жеребкуванням» [2, с. 100].

Тільки таким підступним та репресивним засобами та методами, запровадивши в українському селі страшний голодомор, більшовицькому режимові вдалося придушити збройні виступи селян. Заможні та середні верстви, тобто ті, хто вмів і хотів працювати на землі й виробляв більшу частину сільськогосподарської продукції, були оголошені ворогами народу, куркулями, бандитами і знищені фізично, зломлені морально чи депортовані. Наслідки такого протистояння тоталітарного режиму проти селянства, яке за допомогою зброї чи іншим способом захищало свої національні інтереси у економічній, політичній та духовно-культурній сферах, наслідки страхітливого голодомору українське суспільство відчувало протягом усього періоду існування радянської системи. Відчутними ці наслідки залишаються і на сьогоднішній день.

Отже, з літа 1920 р. основним способом державної заготівлі продовольства більшовиками стала політика продрозкладки. Вона передбачала насильницьке вилучення продовольства. У подальшому ця політика була продовжена «розкуркуленням» заможних селян, знищенням сільської громади. Ці заходи проводилися за допомогою представників робітничого класу, регулярних військових частин, місцевих сільських активістів. Усе це зустрічало велику протидію з боку селянства і супроводжувалося значними людськими втратами. Потужний опір з боку селянства та численні людські жертви змусили більшовиків піти на зміну державної політики по відношенню до селянського питання.

Але вже згодом почався новий наступ на село, пов'язаний з політикою колективізації. Спочатку селяни вдавалися до пасивного опору, врозуміючи, що вступ до колгоспу приведе до втрати ними худоби, землі господарського реманенту. Щоб уникнути цього вони масово забивали і продавали худобу, відмовлялися виконувати державні завдання під різними приводами, ховали зібраний врожай, псували сільськогосподарську техніку, утікали в індустріальні центри тощо. Поруч з цим по всій території УСРР почали спалахувати стихійні бунти і повстання.

Учасниками повстанського руху були представники різних верств селянства, в тому числі і колишні більшовицькі партійці та представники місцевих органів влади. Штовхали їх на такий крок зубожіння, втрата засобів до існування, розчарування селянства в аграрній політиці більшовиків. Активними учасниками протестного руху були і жінки, а також діти.

Шляхом підступних, репресивних заходів більшовицькому режиму вдалося придушити збройні виступи селян. Заможні селяни, тобто ті, хто вмів і хотів працювати на землі й виробляв більшу частину сільськогосподарської продукції, були оголошені ворогами народу і знищені фізично, або відправлені до таборів і в заслання. Наслідки такого удару більшовиків по селянству, яке за допомогою зброї відстоювало свої національні, економічні та духовно-культурні інтереси українське суспільство відчуває і по сьогоднішній день.

РОЗДІЛ 3. НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ В СЕРЕДОВИЩІ ПАРТІЙНИХ КАДРІВ УСРР ТА ІНТЕЛІГЕНЦІЇ, ДУХОВЕНСТВА ТА ВІРУЮЧИХ

Окрім повстанського руху, для якого характерними були революційні, збройні методи боротьби, національно-визвольний рух у підрадянській Україні в 1920-1930-х роках проходив і в формі політичного протистояння радянському окупаційному режимові. Участь у ньому брали представники партійних організацій, інтелігенції та духовенства.

Якщо говорити про кадри Комуністичної партії України то за своїм національним складом вони в основному були російсько-єврейськими і не мали авторитету в українському суспільстві. Так, у 1923 р. відсоток українців у партії не перевищував 35%. У керівництві наркоматів УСРР перебувало 47% росіян, 26% євреїв і тільки 12% українців. Серед рядових службовців наркоматів перебувало 40% євреїв, 37% росіян і 14% українців [27, с. 104]. Для російсько-єврейських більшовицьких діячів утворення самостійної Української Радянської держави не було метою діяльності. Державності України добивалися лише поодинокі національно-орієнтовані члени, так звані «націонал-комуністи». Вони були дуже слабо представлені серед керівного і, навіть, рядового складу партії. Гасла партійних функціонерів про державність України виголошувалися тільки на догоду тактичним міркуванням, щоб зсередини контролювати і нейтралізовувати український національно-визвольний рух. Коли цей рух послаблювався у партійних верхах одразу ж посилювався курс на повне підпорядкування України Росії. Провідною лінією у діяльності РКП(б) залишалося збирання земель колишньої імперії, тобто відродження у новому варіанті «єдиної і неподільної Росії» [48, с. 380].

Отже, більшовизм в Україні мав дуже слабе коріння і виступав продовженням імперських течій, які були домінуючими в російському революційному русі. Увесь хід державного і партійного будівництва в

УСРР контролювався і керувався безпосередньо з московського центру. Практично всі питання життя українців вирішувалися в Москві і потім формально дублювалися органами республіки. КП(б)У залишалась ворожою інтересам українського суспільства, проводила відверто проросійську політику в Україні. Не маючи реального авторитету в українському суспільстві, КП(б)У разом з московськими наставниками, задля свого укорінення у різних верствах населення, вдалася до проголошення курсу на «коренізацію» своїх партійних кадрів. В Україні політика «коренізації» знайшла своє втілення в «українізації». Виходячи з мізерного представництва українців у складі КП(б)У та державному апараті УСРР (усього близько 35%), «українізація» мала стати засобом залучення корінного українського населення до складу партійних та управлінських структур. Такий тактичний маневр мав забезпечити Москві контроль над Україною не лише силовими а й національно-культурними засобами. Окрім цього, «українізація» мала і зовнішньополітичну мету. Вона полягала у бажанні продемонструвати українцям-емігрантам наскільки позитивно в радянській Україні вирішується національне питання. Такий тактичний маневр більшовицької влади дійсно справив позитивний вплив на частину емігрантів і вони почали повертатися на батьківщину. У подальшому їх чекала трагічна доля і вони були знищені як і мільйони інших українців. Яскравим прикладом цього є доля видатного українського науковця і політичного діяча М. Грушевського. Довірівшись брехливим обіцянкам більшовиків, він у 1924 р. прибув з еміграції в УСРР і вже через 10 років був знищений разом зі своєю спадщиною та представниками його історичної школи. Все це було зроблено не дивлячись на гарантії та обіцянки радянської влади. З перших же днів повернення і аж до самої своєї загадкової смерті у 1934 р. М. Грушевський постійно перебував під пильним оком ДПУ–НКВС, в його оточенні

постійно перебувала велика кількість таємних інформаторів, які доповідали про кожний його крок, розмови, настрої, зв'язки та плани.

Початок «українізації» було покладено декретами Раднаркому УСРР 1923 р. «Про заходи у справі українізації шкільно-виховних і культурно-освітніх установ» та «Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови». У них вказувалося, що протягом найближчого часу необхідно зосередити увагу державних органів на вивчення української мови. Уряд мав здійснити низку заходів для забезпечення українській мові місця, яке відповідає питомій вазі та числу українського народу на території УСРР» [31, с. 106]. Прийняті документи проголошували, що «ніхто з тих громадян, хто не володіє обома найбільш спорідненими мовами (українською і російською), не може бути прийнятий на службу в державну установу. Особи, що перебувають на державній службі до моменту надання чинності цьому декретові й не володіють обома найбільш поширеними мовами, мають вивчити їх протягом року». Ті, хто не вивчить української мови підлягав звільненню з державної служби. Звільнений не міг бути прийнятий ні в один з державних органів без знання української мови [31, с. 106].

«Українізація» стала настільки ефективною, що вийшла з-під контролю Москви і привела до зростання національної свідомості українців. Фактично «українізація» стала продовженням традицій національно-визвольної боротьби і охопила значне коло партійних кадрів. Виходячи з цього все ж виникає запитання, яка ж була справжня мета «українізації». Частина істориків вважають її провокативною і називають «обманна українізація». На їх думку більшовицький режим у такий спосіб намагався виявити усіх національно свідомих членів партії з наступним їх фізичним знищенням. Таку позицію у своїх працях висловлює відомий український історик Я. Дашкевич. Серйозний спротив «українізації» чинили зрусіфікована та російська бюрократична верхівка, обрусіле та

російське міщанство, інтелігенція, пролетаріат, службовці Червоної армії та ДПУ, російська православна церква. Після 10 років «українізації» у 1933 р. першим секретарем ЦК КП(б)У було призначено П. Постишева, який розпочав в УСРР контр-українізацію. Її наслідки стали катастрофічними для української нації. По-перше, було ліквідовано український за переконанням елемент у КП(б)У та держадміністрації. Національно-свідомі верстви інтелігенції, робітників, селян почали масово відмовлятися від усього українського почувавши смертельну небезпеку. З України до Росії почався відтік усіх інтелектуальних сил, де їх радо приймали та цінували як висококваліфікованих спеціалістів. В українському суспільстві поглибилося почуття меншовартості, що звело нанівець розвиток української науки і культури, особливо в галузі українознавства. На зміну масовому використанню української мови приходить повна відмова від української мови як засобу спілкування. На місця, звільнені від українців, почав мігрувати неукраїнський елемент. Русифікація національних меншин в Україні стала передумовою і важливим засобом перетворення їх в українофобську п'яту колону. Насильницька денаціоналізація українців торкнулася не лише в УСРР, а й на Воронежчині, Курщині, Ростовщині, Кубані, Саратовщині, Далекому Сході (Зелений Клин), Казахстані (Сірий Клин). На цих територіях було ліквідовано українську пресу, клуби, школи. Отже, трактувати причини, хід, результати та наслідки «українізації» однозначно не можна. За 10 років її впровадження було розбудовано ряд важливих національних структур в галузі загальної та вищої освіти, мистецтва, літератури, науки, засобів масової інформації, культурно-освітніх закладів, що сприяло українському ренесансу. На жаль він завершився трагедією розстріляного відродження [40, с. 97].

Розглядаючи «українізацію» як форму національно-визвольного руху по відношенню до московської окупації не можливо обійти постать

М. Скрипника. Він ще у 1918 р. спробував створити незалежну від московських більшовиків комуністичну партію. Але цей проект не вдалося реалізувати, М. Скрипника було усунуто від створення КП(б)У та радянської України [43, с. 73]. В подальшому він хоч і займав важливі посади в більшовицькій ієрархії, але далеко не ключові. На посаді очільника народного комісара освіти, йому вдалося багато чого домогтися у сфері українізації. Цого особиста трагедія полягала в тому, що він намагався поєднати ідеї українства з фанатичною вірою у комуністичні ідеали. Усе це закінчилося самогубством М. Скрипника у 1933 р. Доля Скрипника є наочним свідченням неможливості для України союзу з Росією.

Опозиційний націонал-комуністичний рух в Україні був представлений і такими течіями як боротьбисти, борьбисти, Українську Комуністичну партію та її закордонних членів В. Винниченка, П. Любченка, В. Мазуренка А. Річицького, М. Ткаченка, І. Терлецького, М. Чечеля та ін. Але найбільш яскравою опозиційною фігурою слід вважати О. Шумського. Він був членом Української партії соціалістів-революціонерів, боротьбистів, Української комуністичної партії, а після її увійшов до КП(б)У. У період 1924–1927 рр. очолював народний комісаріат освіти УСРР. Саме він розпочав активне впровадження «українізації». У 1925 р. вимагав від Сталіна відсторонення з посади генерального секретаря ЦК КП(б)У Кагановича пропонував замінити його українським політиком. Заявляв, що «українські комуністи вже вирости і можуть самі обирати керівників партії й уряду» [52, с. 139].

У 1927 р. під час засідання Політбюро ЦК КП(б)У він виступав ще різкіше: «російський комуніст править у партії з недружелюбністю і підозрою. Він править при підтримці нікчемних малоросів, які в усі епохи за своєю суттю були по-рабськи нечесними, лицемірними і зрадливими. Тепер він співає про фальшивий інтернаціоналізм, відкидає з байдужим

виглядом все українське і завжди готовий наплювати на нього, якщо це дасть йому можливість зайняти кращу посаду» [45, с. 341]. Така позиція свідчить, що це була справжня політична боротьба, яку більшовицька влада пробачити не могла. Тому у 1927 р. О. Шумський був усунутий з посади народного комісара освіти і переведений до Москви на незначну посаду в профспілках. А вже у травні 1933 р. був засуджений до 10 років таборів. Проте і в ув'язненні, і пізніше у засланні, не відмовився від своїх переконань, послідовно відстоюючи право українців на самостійний національний розвиток, звертався з листами до Сталіна з проханнями про реабілітацію. Перебуваючи на засланні в Красноярську, написав монографію «Малороси», в якій доводив, що більшовики здійснювали «національно-політичну кастрацію українського народу» [29, с. 14].

Значні опозиційні настрої панували і серед працівників державних установ. Так, у листі делегатів XIII Всеукраїнського з'їзду рад від лютого 1931 р. висловлювалося невдоволення централізацією управління промисловістю, відсутністю самостійної міжнародної політики УСРР. Ставилося питання всім економічним життям України не можуть керувати її партія та уряд. Чому вони мають право лише звертатися із проханнями до Москви. Суверенна республіка, має право не ходити на поклони а самостійно вирішувати економічні, мовні, культурні питання [18, с. 58]. Автори листа навіть ризикнули покритикувати самого Сталіна за його великодержавну політику і заявили, що її робітничий клас та бідняцько-середняцькі селянські верстви України довго терпіти не будуть, погрожуючи можливістю повстання, якщо уряд УСРР не почне перейматися побудовою справжньої української державності. Висловлювали автори листа і невдоволення щодо становища у Червоній армії, вимагаючи її українізацію. Особливе непокоєння у вищого більшовицького керівництва викликали вимоги змінити національний склад репресивних органів. У листі зазначалося, що більшість особового

складу та апарату ДПУ була сформована з представників ні національно, ні соціально не пов'язаних з українськими революційними реаліями. У більшості своїй це вихідці з сімей декласованого російського елементу, єврейських торговців, які пролізли туди різними способами. Там зовсім не звертають уваги на українізацію, наче вони «держава в державі». Автори листа вважали неприпустимим, щоб у складі військ ДПУ в Україні перебували «неукраїнські елементи і територіально, і національно» [18, с. 59]. Рішучість, з якою висувалися такі вимоги свідчить, що це були не просто кулуарні розмови, а виважена вимога, позиція, протест і разом з тим критика централізаторської, антиукраїнської політики Москви. Отже, комуністичний рух став провідником політичної та військової боротьби Росії за підкорення України, розколов українство соціально та національно. Існування в певних межах українських націонал-комуністів допускалося більшовицьким режимом саме для розколу українського суспільства. Адже тільки розділивши прихильників української комуністичної державності і селян, натравивши їх одне на одного, тоталітарна московська влада могла легко побороти їх поодиночки.

Окрім частини партійно-державної номенклатури опозиційними до більшовицької влади були і представники інтелігенції, особливо старої генерації. Вони не лише не сприймали радянський режим, а й ставали активними учасниками національно-визвольного руху. Для прикладу розглянемо діяльність С. Єфремова – видатного українського державно-політичного і громадського діяча, історика літератури, критика, академіка. До національно-визвольного руху він прилучився ще у XIX ст., вступивши до Загальної Української Безпартійної Демократичної Організації (ЗУБДО), потім став лідером Української Радикально-Демократичної партії (УРДП), Української Партії Соціалістів-Федералістів (УПСФ), Товариства Українських Поступовців (ТУП). У період 1917-1920 рр. був членом Центральної Ради, Генерального Секретаріату, категорично

виступав проти більшовизму. У своєму «Щоденнику» він викривав сутність більшовиків такими словами: «Коли перед мене стають оті – провокація, брехня, хвастовитість, які становлять головні риси більшовицької системи – то відповідь одну можу дати: не приймаю системи, на провокації й брехні, на світовому дурисвітстві заснованої. Навіть насильство, кров, якщо воно щире й одверте можна зрозуміти, коли не простити. Але не лицемірство, не брехню, не провокацію – огидні ознаки розтлінного режиму. І він мусить загинути. На гнилизні нічого твердого не збудуєш. Але скільки ще людей зопсує, отруїть, здеморалізує оте порохно, ота трухлява гнилизна» [19, с. 91]. Нищівну характеристику надав С. Єфремов і більшовицькому вождеві Леніну: «Я читаю Леніна з перших його виступів, з середини 90-х років і його грубий тон ординарного агітатора ніколи не промовляв мені до душі. Плеханов був далеко талановитішим. Червона аракчєєвщина – здобуток Леніна, як політика» [19, с. 61]. Характеризує він і ту реальну дійсність, яка наступила після приходу до влади більшовиків: «Робітничий клас незадоволений і він обертається тепер проти влади, що зве себе робітничо-селянською. Про задоволення селян і говорити нема чого... Задоволених нема. Усі нарікають, ремствують, гризуться, клянуть і нишком ждуть... Петлюри!.. Аж дивна та злість, з якою цей селянин говорить про «робітницько-селянську владу. Одним словом всюди росте запекла, страшна зненависть проти режиму, що до такого стану довів людей» [19, с. 120, 135].

Якщо С. Єфремов представляв національно-визвольний рух в політичній сфері, то М. Хвильовий – в культурі. Його заклик «Геть від Москви!» та звернення до українців знаходити власну дорогу, орієнтуючись на європейські здобутки відображені в його працях «Україна чи Малоросія?», «Думки проти течії», «Камо грядеши?», «Апологети писаризму».

Проголошуючи орієнтацію на Європу, а не на Москву (столицю «всесоюзного міщанства»), М. Хвильовий дає своє тлумачення, що є Європа: «категорія, яка виганяє людськість... на великий шлях прогресу..., під Європою ми мали на увазі не тільки технічні досягнення, але й головне певний тип культурного фактора в історичному прогресі». Він запекло боровся проти провінціалізму та Малоросійщини, нещадно критикував тих представників української інтелігенції, які не бачили свого існування без Москви. Хвильовий був безапеляційним розвінчувачем шовіністичного ставлення так званого демократа В. Бєлінського та соцреаліста М. Горького як по відношенню до літератури, так і до України взагалі. Він звертає увагу на виключно негативний вплив російської літератури на українську. При цьому у його баченні російська література є надбанням «лишніх людей», «московських задрипанок», «мечтателей без определенных занятий». Така література нездатною виховати здорову, сильну, цілісну людину. Окрім чисто літературної полеміки М. Хвильовий вдається і до аналізу політичних та економічних проблем. Він робить висновки, що «Україна є самостійна одиниця», а «Українська економіка – не російська економіка» [49, с. 273]. Свою переконаність у потребі самостійності української держави він пояснював історичними закономірностями: «Коли якась нація виявляє свою волю на протязі віків до виявлення свого організму, як державної одиниці, тоді всякі спроби затримати цей природній процес вносять елемент хаосу в світовий історичний процес» [49, с. 291]. Оцінюючи сучасний йому стан українського державотворення він писав: «лягали була Малоросія, підвелись – стоїть Україна» [49, с. 294].

Ще одним яскравим доказом причетності до національно-визвольного руху української інтелігенції є діяльність вченого-економіста М. Волобуєва. Його відомою та такою, що набула широкого розголосу стала стаття опублікована у періодичному журналі КП(б)У «Більшовик

України». Стаття мала назву «До проблем української економіки» і присвячена взаємодії української та російської економік [9]. Автор вдається до історичного екскурсу, розкриваючи колоніальну економічну залежність України від Росії з часів Переяславської угоди 1654 р. і доводить, що й за радянської доби Україна продовжує залишатися колонією Росії. Важливо, що свої роздуми М. Волобуєв аргументує конкретним цифровим матеріалом. За вивчення проблем української економіки він взявся тоді, коли в СРСР почалося створення «єдиного народногосподарського комплексу» з чіткою централізованою вертикаллю управління. Московський центр категорично заперечував проти створення в Україні замкнених економічних циклів. Волобуєв саме і показав великодержавницький та імперський підтекст економічного механізму радянського режиму. Проаналізувавши союзний проект плану розвитку господарства він довів його стратегію на нівелювання України як самостійної економічної цілісності. Для того щоб ще більше закріпити провінційність та залежність української економіки усе господарство УСРР за проектом Держплану СРСР штучно розривалося на окремі регіони – «Південно-Гірничопромисловий» та «Південно-Західний». У назвах цих регіонів навіть не згадувалося слово «Україна», подібно до часів царської імперії. Волобуєв вбачав у цьому не лише бажання підірвати економічну цілісність України, а й спроби запобігти політичній консолідації українських земель.

Окрім найяскравіших особистостей в інтелігентському середовищі, які індивідуально виступали проти більшовицького режиму в Україні діяли і підпільні об'єднання. Органами ДПУ подавалися численні приклади про розгалужену мережу організацій, які начебто готували ряд диверсійних актів, саботажів, замахів та ін. Наприклад, з доповіді Конотопського окружного відділу ДПУ УРР від 3 грудня 1928 р. випливало, що «у зв'язку з нашими економічними труднощами деякі елементи зокрема члени

українських політичних партій оживили свою активність. Помітно посилилася антирадянська агітація і розповсюдження прокламацій (с. Фесівка Жовтневого району). У цьому селі в кінці вересня на церкві у неділю вранці була вивішена писана від руки прокламація досить змістовного викладу і очевидно переписана з друкованої закордонної літератури. Характер прокламації явно антирадянський, спрямований проти політики радянської влади і Компартії, з шовіністичним українсько-селянським ухилом. Аналогічні прокламації були розкидані і по селу Михайло-Ганнівці того ж району. Одночасно починає поживавлюватися діяльність сіоністських правих організацій. Останнім часом з'явилася поширювана ними сіоністська нелегальна, в антирадянському дусі література. Зазначеним елементом найбільше вражений Конотоп, де охоплені майже всі кустарі. Українсько-шовіністичні елементи серед учительства закликають використовувати стару романтичну літературу і таким чином комуністи самі не помітять як маси будуть виховуватися в дусі національному [37, с. 58]. В іншому повідомленні Конотопського окружного відділу ДПУ УРР, але вже від 8 січня 1930 р. йшлося про те, що вчителі Богданько, Коленко, Левченко, Плавинський, Русаков належали до нелегального Українсько-національного угруповання, але активної участі в останній не брали, а тому й були звільнені з-під варти. Вищезгаданих осіб пропонувалося у подальшому не залучати до учительської діяльності, як українських шовіністів [37, с. 58].

Після розгрому репресивними органами Козацької Ради та Центрального Повстанського Комітету у 1921 р. умови для антирадянської діяльності стали дуже складними. Тому, напевно чи вона носила широкомасштабний характер. Не розгорнули на території УСРР активну діяльність Організація Українських Націоналістів (ОУН) та Українська Військова Організація (УВО), знову ж таки, через жорстокі переслідування чекістів, а також через невелику популярність націоналістичної ідеології.

Певні осередки цих організацій хоч і були створені, проте жодної чітко організованої акції проти більшовицького режиму ними не проводилося [44, с. 39]. Не проявляли себе на території радянської України і осередки промонархічних «Всеукраїнської Селянської Ради» та «Всеукраїнської Національної Повстанської Козацької Ради».

Реально на підрадянській Україні діяли саме організації утворені представниками інтелігенції та учнівської молоді. У 1924 р. групою студентів було створено Українську національно-козацьку партію. Партійці підготували ряд засадничих документів, в тому числі Конституцію Української республіки. У 1927 р. УНКП було викрито, її організаторів І. Шумигору та В. Артеменка засуджено до розстрілу, решту заслано до таборів. У 1929 р. жертвами репресій стали члени київської організації Комітет визволення України. Члени КВУ поширювали звернення «До всіх пригнічених Московщиною людей України», закликаючи «будувати власне життя» та «піклуватися про свободу рідного краю». Звернення закінчувалося гаслом «Хай живе самостійна Україна!». Серед інших організацій варто назвати «Шістку» – політичну організацію Слобожанщини, засновану ще у 1920 р. та перетворену в Українську Мужичьку (Селянську) Партію; київську таємну організацію «Буревісник»; «Братство Української Державності», «Українську Революційну Народну Партію», «Народну Волю», харківський студентський гурток «Драгоманівці», «Пирятинську організацію української молоді» [44, с. 119]. Таких підпільних утворень було достатньо багато, але внаслідок розгалуженої мережі таємних інформаторів вони підпадали під репресії раніше, ніж встигали провести якісь акції з опору більшовицькій окупації.

Відомий представник української еміграційної історичної школи Г. Костюк надає перелік 15 найбільш відомих підпільних організацій, які створювалися опозиційною інтелігенцією:

1. Спілка української молоді (СУМ), (1930);
2. Спілка визволення України (СВУ), (1930);
3. Український національний центр (УНЦ), (1931);
4. Українська військова організація (УВО), (1933);
5. Всеукраїнський есерівський центр, (1933);
6. Союз Кубані й України, (1929–1932);
7. Всеукраїнський боротьбистський центр, (1934–1935);
8. Контрреволюційна шкідницька організація, (1933);
9. Блок українських національних партій, (1932–1936);
10. Український центр білогвардійців-терористів, (1934);
11. Терористична група професора М. Зерова, (1935);
12. Польська організація військова (ПОВ), (1933);
13. Націоналістична фашистська організація, (1935-1937).
14. Троцькістсько-націоналістичний терористичний блок, (1935);
15. Український троцькістський центр, (1936).

Проте на думку цього історика вони ніколи в реальності не існували, а проектами слідчих ДПУ–НКВС для розгортання антиукраїнських репресій. Як зазначає Г. Костюк перераховані «підпільні антирадянські організації» були чекістськими фальшивками, які були потрібні для прикриття й виправдання терору взагалі, а проти українців зокрема» [23, с. 246].

За підрахунками вчених тільки у 1930-ті роки в Україні чекістами було викрито 110 «контрреволюційних» організацій. У одній тільки справі СВУ було репресовано понад 30 тис. осіб [34, с. 47]. За даними тільки з офіційних джерел у 1935 р. в Україні було репресовано 24934 особи, у 1936 – 15717, 1937 – 159573, 1938 – 108006, 1939 – 12000, 1940 – 50000 осіб [53, с. 39]. Хто ж був реалізаторами геноциду українського народу? У колективній праці «ЧК–ГПУ–НКВД в Україні» авторами подаються біографічні дані 184 найбільш одіозних чекістів. За своїм етнічним

походженням вони поділялися таким чином: 97 - євреї, 49 – росіяни, 20 – українці, 8 – латиші, 3 – поляки, 3 – білоруси, по одному – грузин, вірменин, німець, молдаван [54, с. 581].

Отже, українська політична та культурна еліта брала активну участь у національно-визвольному русі 1920-1930-х рр. проти радянської окупації, застосовуючи здебільшого мирні форми протесту.

Важливою сферою боротьби за утвердження більшовицького окупаційного режиму в Україні було духовне життя. У царські часи релігійність та віра охопили багато сторін життя, вони супроводжували людину від її народження і до смерті. Радянська влада взялася за викорінення релігійності в українському суспільстві, що не могло не викликати масового спротиву. Найбільш активно протестувала проти антирелігійних та антицерковних заходів влади сільська частина населення.

Політика більшовиків щодо церкви була аналогічна політиці по відношенню до організацій національно-визвольного спрямування. За влучною характеристикою О. Субтельного «влада, використовуючи принцип «поділяй і володарюй» підтримувала виникнення в Україні дисидентських церковних груп («Активістську Христову церкву» та виниклу у 1925 р. Соборно-єпископальну церкву на чолі з Теофілом Булдовським), що підривали не лише РПЦ, але й її українську суперницю» [45, с. 350]. Розкольницька політика влади знайшла свою реалізацію в дозволі на діяльність в Україні понад 30 окремих течій і груп, 8 з яких конкурували з РПЦ. Наприклад, за даними Конотопського окружного відділу ДПУ УРСР від 3 грудня 1928 р. в окрузі діяла така кількість релігійних угруповань: Тихонівська старослов'янська течія нараховувала близько 166 громад, Синоїдальних близько 32, українських 36, 14 громад баптистів, 14 громади Євангелістів Християн та 1 громада Адвентистів. Реакційно-налаштовані церковні елементи в зв'язку з економічними

труднощами посилено ведуть агітацію проти нищення церкви, переконуючи тим, що скоро буде війна і зміна влади. Українські попи особливо підкреслюють і сподіваються на успіх в відділенні України і створенні самостійної української держави [37, с. 58]. Найпопулярнішими були УАПЦ, прибічники «тихонівської церкви», «Жива Церква» («обновленський рух») та ін. Вони підтримувалися владою для поглиблення церковного розколу. Під впливом церковного розколу, атеїстичного пропаганди, переслідування з боку органів ДПУ, влади, арештів у 1925 р. у 29 округах УСРР відмовилися від сану 315 священнослужителів [41, с. 189].

Переслідувань за свої релігійні погляди зазнавали як священники, монахи, диякони. Церковні старости, так і прості віряни. Репресії проти церкви тривали протягом усіх 1920-х – 1930-х років. Радянський режим взяв чіткий курс на безапеляційну остаточну і повну ліквідацію носіїв релігійної ідеології тобто духовенства, а також ізоляцію та знищення тих вірян, які чинили спротив антицерковній державній політиці повністю нехтуючи цим важливим інститутом суспільства.

Здійснюючи боротьбу проти релігії та церкви до Кримінального кодексу УСРР були введені спеціальні статті, які за використання релігії для підбурювання населення «до повалення робітничо-селянської влади» або закликів «до спротиву її законам і постановам» передбачали ув'язнення понад 3 роки, а у період війни – вищу міру покарання. Каралися Кримінальним кодексом і проведення релігійних обрядів на підприємствах або у державних установах, за наявність у службових приміщеннях зображень на релігійну тематику, за релігійне навчання у закладах освіти. Не дивно, що священники завжди були під пильним оком репресивних органів УСРР і піддавалися переслідувань навіть без достатніх для того підстав. Наприклад, у збірнику документів «Реабілітовані історією. Сумська область» знаходимо звернення

священника В. Прохоренка до Голови Надзвичайної Слідчої Комісії, написане у квітні 1921 р. У ньому священник пише, що «шість місяців як я поміщений під варту і терплю різні обмеження, шість місяців мого невинного ув'язнення (крім лише панічної втечі з денікінцями). За цей час я втратив здоров'я (копія медичного огляду знаходиться при справі) і в даний час мене взято з лікарні Чернігова при підвищеній температурі. За що я терплю таке горе? Особисті рахунки або помста спонукали деяких громадян донести на мене, щоб правда ніколи не восторжествувала. Але ось з особистої ставки з А. Тарасенко – колишнім приставом ясно стало, що я не винен. При всьому його бажанні якось обмовити мене, немає даних і він без коливань стверджує, що я проти Радянської влади не виступав. На підставі усього вищевикладеного прошу звільнити мене з-під варту, а якщо це неможливо, то, благаю Вас, як хворий, який довго не витерпить в ув'язненні, перебуваючи в ньому невинно, позачергово розібратися у моїй справі» [37, с. 54].

Не дивлячись на шалені репресії і тиск, церква все ж зуміла вистояти. Навіть більше того, всупереч переслідуванням кількість віруючих тільки збільшувалася. Наприклад, у Харкові кількість членів релігійних громад протягом 1925–1927 років зросла на 214% [41, с. 196]. Все це служило доказом зростання значення релігійності у суспільстві, не дивлячись на шалену боротьбу держави з цим явищем.

Більшовицький режим займався не лише боротьбою з релігійними конфесіями, а й взявся за масштабне пограбування майна церков. Посилаючись на потребу поповнення коштів для боротьби з голодом влада взялася за примусове вилучення церковних цінностей. Як відомо в силу певних природних чинників, а в основному через політику воєнного комунізму, у 1921–1922 роках голод охопив величезні території на півдні України, у Поволжі та в інших регіонах. Прикриваючись гаслами допомоги мільйонам голодуючих влада вирішила провести масштабну кампанію з

конфіскації церковного майна. У лютому 1922 р. вийшла постанова ВЦВК за підписом М. Калініним про вилучення всіх коштовних предметів із каменю, золота, срібла, які не впливають на проведення релігійних обрядів. Вилучені коштовності передавалися у Народний комісаріат фінансів. В УСРР ВУЦВК у березні 1922 р. прийняла аналогічну постанову «Про передачу церковних цінностей у фонд допомоги голодуючим». У ній вказувалося, що вилученню підлягали усі предмети із коштовного каміння, золота, срібла, а також із слонової кістки і платини. Цінності конфісковувалися не лише з церков, але й з молитовних будинків та монастирів усіх віросповідань. За приховування цінностей передбачалися примусові роботи з вилученням усього наявного церковного майна [41, с. 23].

Проведення цієї кампанії мало пройти протягом одного місяця. Для цього у центрі та на місцях створювалися спеціальні комісії з широкими повноваженнями. На чолі центральної комісії УСРР стояли керівники ДПУ В. Балицький і В. Манцев. Як будувалася робота комісій можемо з'ясувати із директиви Чернігівської губернської комісії по вилученню цінностей із церков від 27 березня 1922 р. В ній йдеться про те, що згідно з розпорядженням особливої комісії Раднаркому на підставі декрету ВЦВК підтверджених ЦК КП(б)У і Раднаркомом УСРР організована особлива Губернська Комісія по вилученню та зосередженню цінностей під головуванням Бенчіна і членів Валишева і голови губернської ЧК Цігліса, яка вже приступила до роботи. У повітах повинні бути негайно організовані аналогічні підкомісії. Робота комісій повинна бути спрямована в трьох напрямках: 1) Негайно через фактичний огляд комісією сховищ всіх адміністративних органів усі цінності (золото, срібло та ін.) повинні бути здані на зберігання до повітового фінансового відділу. Останній під страхом засудження революційним трибуналом, як за злочин за посадою, в 3-х денний термін, направляє всі без винятку цінності, що

знаходяться у нього, в губернський фінансовий відділ. 2) Приступити до вилучення цінностей з церковних будівель (церков, монастирів, синагог та ін.). Згідно з відповідною інструкцією, перед фактичним вилученням цінностей з церковних будівель слід провести широку агіткампанію як серед профспілок, так і серед віруючих, за допомогою організації мітингів, зборів та ін. на предмет винесення відповідних резолюцій. Також не завадить залучити (якщо вдасться) духовенство для виголошення відозви до віруючих про здачу церковних цінностей на допомогу голодуючим [37, с. 56]. Під час вилучення майна церкви уповноважені від влади поводити себе надзвичайно брутально, що постійно обурювало релігійні громади. Так, при проведенні процедури конфіскації культові споруди оточувалися озброєними загонами, до церкви нікого крім уповноважених не допускали, останні відкрито демонстрували неповагу до релігійних атрибутів. У приміщенні церкви вони знаходилися у головних уборах, нецензурно лаялися, палили цигарки, плювалися. Така поведінка зачіпала почуття віруючих і викликала в них глибоке обурення [5, с. 49]. Наприклад, у с. Коровинці Недригайлівського району члени комісії і голова Комітету незаможних селян під час перевірки майна місцевої церкви почали у її приміщенні курити цигарки. Це страшенно розлютило присутніх при цьому віруючих і вони побили членів комісії та голову Комітету незаможних селян [15, арк. 34].

У відповідь на знущення над вірою та репресії, духовенство та віряни чинили спротив окупаційній владі. Основною формою такого спротиву була проповідь священника, у якій дуже часто звучали слова критики на адресу більшовицького режиму. Крім того, прихожани збирали кошти та продовольство для сплати податків священниками і утримування храмів. Значного поширення набуло збирання підписів на підтримку арештованих духовних наставників та проти закриття храмів.

Вдавалися віряни і до силового спротиву. Англійський дослідник подій 1920-1930-х років в Україні Р. Конквест нарахував 1400 сутичок і стихійних виступів, що сталися біля церков [22, с. 229]. Ще одним способом протидії було переховування церковних цінностей. Проте у більшості церковна громада та священники хоч і не погоджувалися з конфіскацією, проте не ставало на шлях відвертого опору діям влади [35, с. 69]. Духовенство не змогло об'єднати та очолити вірян на захист церковного майна.

Набагато активніше діяли віряни за власною ініціативою, без команд своїх священників. Заходи супротиву вони застосовували, наприклад, проти антирелігійних кампаній радянської влади. Так, у Глухівській окрузі під час факельної антипасхальної демонстрації у с. Есмань у 1929 р. віруючі закидали ходу палицями та камінням. У с. Кучерівка учасників такої ж ходи обкидали грязюкою. А в с. Сопичі учасників «комсомольського воскресника» на Пасху місцеві жителі побили і розігнали [14, арк. 6].

Агресивно реагували віряни і на спроби зняти дзвони із церков. Наприклад, у січні 1930 р. комсомольський актив та члени осередку «Безбожник» с. Блистів Понорницького району спробували зняти дзвони з місцевої церкви. Коли вони підійшли до будівлі церкви і спробували здійснити задумане захищати дзвони зібрався натовп більше 1000 осіб [16, арк. 70-71].

Таким чином, релігійні організації були фактично єдиним інститутом, який розділяв разом з більшістю населення ті випробування та поневіряння, які принесла радянська влада. Тому ці організації мали велику підтримку у жителів міст та особливо серед селянства. Вважаючи їх своїм ідейним ворогом більшовицький режим протягом 1920-1930-х років розгорнув активну діяльність по знищенню церковних громад. Застосовуючи цілий арсенал заходів: підкуп, залякування, репресії,

дискредитацію духовенства; створення широкої мережі інформаторів та агентів серед священнослужителів; вилучення церковних цінностей; інспірування церковних розколів, він прагнув максимально зруйнувати інститут церкви і тим самим прискорити остаточну руйнацію цього суспільного інституту, що був ідеологічно несумісним з марксистським світоглядом.

Отже, Україна з початку 1920-х років стала об'єктом політичного терору з боку більшовицького режиму, який тривав аж до розпаду СРСР у 1991 р. Його жертвами стали усі верстви українського суспільства. Масовий терор був умовою існування та способом державного управління в СРСР. Більшовизм протягом десятиліть просівав усю українську людність, винищуючи найкращих. Голодомори 20-х і 30-х років знищили мільйони українських селян, було репресовано національно свідомий робітничий клас, українські партійні та радянські кадри, інтелігенцію. Це завдало страшного удару по генофонду української нації. Червоний терор, як реакція на національно-визвольні змагання українців, є найтрагічнішою сторінкою в історії нашого народу. З урахуванням кількості жертв цей період є найбільшим катаклізмом для українства.

Поразка спроб створення національної держави у 1917–1921 роках стала причиною подальшої української трагедії. Разом з тим вона обумовила продовження національно-визвольного руху у міжвоєнний період. Його каталізувала і антиукраїнська політика більшовицького режиму, який усіляко обмежував суверенітет України та проводив масові репресії не лише проти безпосередніх політичних противників, а й проти усього українського суспільства.

Незважаючи на масовий терор і репресії значна частина українського суспільства брала участь у національно-визвольному русі, який відбувався з різною інтенсивністю, проявлявся у різних формах, але ніколи не припинявся. Специфічною опозицією стала діяльність українських

націонал-комуністів. Активну участь у національно-визвольному русі приймала українська інтелігенція. Опозиційна діяльність націонал-комуністів та української інтелігенції проходила у мирних формах. Робітничий клас, який переважно був неукраїнським або зрусифікованим, брав незначну участь в національно-визвольному русі. Масштаби діяльності так званих «контрреволюційних, антирадянських, терористичних організацій» були значно перебільшені органами ЧК-ДПУ з метою виправдання масових репресій проти українців. Проте, безперечно, деякі з таких організацій існували і вели свою роботу.

Період 1920-1930-х років супроводжувався також репресіями проти церкви та активним спротивом цьому з боку населення. Форми і радикалізація цих виступів були різними, вищим проявом боротьби проти більшовицького режиму ставали повстання на релігійному ґрунті. Застосування масових репресій проти вірян і духовенства, насадження атеїстичної ідеології в суспільстві, жорстоке придушення рухів опору дозволило більшовикам зламати опір віруючих, здійснити конфіскацію культового майна, розколоти із середини середовище духовенства, підірвати економічну самостійність релігійних конфесій.

ВИСНОВКИ

1. Вивчення наукового доробку з теми дослідження показує, що він є не достатньо повний у вітчизняній історіографії. Не зважаючи на те, що українські історики, користуючись документами до яких раніше був закритий доступ дослідників, в останні десятиліття зуміли добитися суттєвих успіхів в царині вивчення визвольного руху в Україні у міжвоєнний період, багато проблем, пов'язаних з даною темою до цього часу залишаються нерозкритими.

Джерельна база роботи складається з різних джерел, які можна умовно поділити на такі групи: архівні джерела, документи правлячої партії, опубліковані збірки документів, мемуарні та тематичні праці сучасників досліджуваного періоду. Загалом джерельна база є достатньо широкою і репрезентативною. Використання різноманітних історичних джерел, комплексу опублікованих та неопублікованих документів дозволило реалізувати поставлені у роботі завдання.

2. Встановлено, що з літа 1920 р. основним способом державної заготівлі продовольства більшовиками стала політика продрозкладки. Вона передбачала насильницьке вилучення продовольства. У подальшому ця політика була продовжена «розкуркуленням» заможних селян, знищенням сільської громади. Ці заходи проводилися за допомогою представників робітничого класу, регулярних військових частин, місцевих сільських активістів. Усе це зустрічало велику протидію з боку селянства і супроводжувалося значними людськими втратами. Потужний опір з боку селянства та численні людські жертви змусили більшовиків піти на зміну державної політики по відношенню до селянського питання.

Але вже згодом почався новий наступ на село, пов'язаний з політикою колективізації. Спочатку селяни вдавалися до пасивного опору, врозуміючи, що вступ до колгоспу приведе до втрати ними худоби, землі

господарського реманенту. Щоб уникнути цього вони масово забивали і продавали худобу, відмовлялися виконувати державні завдання під різними приводами, ховали зібраний врожай, псували сільськогосподарську техніку, утікали в індустріальні центри тощо. Поруч з цим по всій території УСРР почали спалахувати стихійні бунти і повстання.

Учасниками повстанського руху були представники різних верств селянства, в тому числі і колишні більшовицькі партійці та представники місцевих органів влади. Штовхали їх на такий крок зубожіння, втрата засобів до існування, розчарування селянства в аграрній політиці більшовиків. Активними учасниками протестного руху були і жінки, а також діти.

Шляхом підступних, репресивних заходів більшовицькому режиму вдалося придушити збройні виступи селян. Заможні селяни, тобто ті, хто вмів і хотів працювати на землі й виробляв більшу частину сільськогосподарської продукції, були оголошені ворогами народу і знищені фізично, або відправлені до таборів і в заслання. Наслідки такого удару більшовиків по селянству, яке за допомогою зброї відстоювало свої національні, економічні та духовно-культурні інтереси українське суспільство відчуває і по сьогоднішній день.

3. З'ясовано, що рух опору більшовицькій окупації в середовищі партійних кадрів та інтелігенції був важливою частиною українського національно-визвольного руху. Він тривав починаючи з поразки спроб відродження державності у період 1917–1921 років і до 1991 року. Його обумовила антиукраїнська політика більшовицького режиму, який усіляко обмежував суверенітет України та проводив масові репресії не лише проти безпосередніх політичних противників, а й проти усього українського суспільства. Специфічною опозицією у міжвоєнний період стала діяльність українських націонал-комуністів. Активну участь у національно-

визвольному русі приймала українська інтелігенція. Опозиційна діяльність націонал-комуністів та української інтелігенції проходила у мирних формах. Робітничий клас, який переважно був неукраїнським або зрусифікованим, брав незначну участь в національно-визвольному русі. Масштаби діяльності так званих «контрреволюційних, антирадянських, терористичних організацій» були значно перебільшені органами ЧК-ДПУ з метою виправдання масових репресій проти українців. Проте, безперечно, деякі з таких організацій існували, зміст та ефективність їх діяльності потребують подальшого вивчення із залученням нових джерельних матеріалів.

4. Виявлено, що причинами протидії духовенства та віруючих була агресивна антирелігійна політика більшовиків. Релігійна ідеологія була несумісною і протирічила марксистсько-ленінським догматам, а тому вважалася ворожою більшовицькій владі. Тому вона усіляко протидіяла проведенню релігійних обрядів, застосовувала репресії проти духовенства та вірян, конфісковувала майно церков, а то й взагалі їх закривала. Усе це спонукало населення, особливо у сільській місцевості, до акцій спротиву. Вони поділялися на законні і незаконні. До законних форм протидії відносилися збирання підписів проти конкретних дій влади, подання скарг і прохань. Оскільки влада жодним чином не реагувала на думку релігійних громад, то вони вдавалися до більш радикальних форм відстоювання своїх прав. Такими формами стали напади на антирелігійні заходи і демонстрації, побиття радянського та комсомольського активу, масові виступи і бунти. За таку діяльність їх учасники несли вже кримінальну відповідальність. Більшість акцій спротиву проходили по ініціативі громад і ні священники, ні релігійні конфесії не були їх організаторами.

Отже, визвольний рух у 20-30-ті роки ХХ ст. був обумовлений об'єктивними причинами, а саме невирішеністю українського питання через поразку української революції 1917–1921 рр., відсутністю власної

незалежної держави. З іншого боку, його причиною стали: антиукраїнська політика радянської влади, яка знаходила своє втілення в масовому терорі по відношенню до всіх верств населення; підпорядкуванні політичного, економічного, культурно-духовного життя імперському московському центру; організації голодоморів; знищенні релігійних конфесій; примусовій масовій русифікації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Бабій Б. М. Місцеві органи державної влади УРСР в 1917–1920 рр. Київ: Вид-во АН УРСР, 1956. 268 с.
2. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953: Суспільно-політичний та правовий аналіз: у 2 кн. Кн. 1. Київ: Либідь: Військо України, 1994. 432 с.
3. Білокінь С. І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. 1917- 1941 рр. Київ: Українські пропілеї, 2016. 692 с.
4. Бухало С. Освіта на Радянській Україні. Київ, 1945. 108 с.
5. Верига В. Конфіскація церковних цінностей в Україні в 1922 р. Київ: Видавництво ім. Олени Теліги, 1996. 192 с.
6. Верстюк В. Ф. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918–1921). Київ: Наук. думка, 1991. 368 с.
7. Винниченко І. Україна 1920-1980-х: депортації, заслання, вислання. Київ: Рада, 1994. 126 с.
8. Вовк О.В. Сучасна історіографія антибільшовицького селянського повстанського руху в Україні (кінець 10-х - початок 30-х років ХХ століття) // Сумська старовина. 2012. №№ XXXVI-XXXVII. С. 25-34.
9. Волобуєв М. До проблем української економіки // Більшовик України. 1928. №2, 3.
10. Ганжа О. І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927). Київ: Інститут історії НАН України, 2000. 208 с.
11. Голод 1921–1923 років в Україні: зб. документів і матеріалів / відп. ред. С. В. Кульчицький. Київ: Наук. думка, 1993. 240 с.
12. Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки / відп. ред. В. М. Литвин. Київ: Наук. думка, 2003. 888 с.

- 13.Даниленко В. М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки Київ: Либідь, 1991. 141 с.
- 14.Держархів Сумської області. Ф.П-221 Новгород-Сіверський окружний комітет Комуністичної партії більшовиків України м. Глухів. Оп.1. Спр.523. 36 арк.
- 15.Держархів Сумської області. Ф.П-443 Роменський окружний комітет Комуністичної партії більшовиків України. Оп.1. Спр.1298. 120 арк.
- 16.Держархів Сумської області. Ф.Р-1752 Глухівський окружний прокурор. Оп.1а. Спр.144. 174 арк.
- 17.Десятый съезд РКП(б). Март 1921 г. Стенографический отчет. Москва: Госполитиздат, 1963. 915 с.
- 18.Єфіменко Г. Національно-культурна політика ВКП (б) щодо радянської України (1932-1938). Київ: Інститут історії України, 2001. 304 с.
- 19.Єфремов С. О. Щоденники. 1923–1929. Київ: ЗАТ «Газета «Рада», 1997. 848 с.
- 20.Історія Української РСР: В 2 т. Т.2. Київ: АН УРСР Ін-т історії, 1957. 779 с.
- 21.Ковальова Н. А. Селяни, поміщики і держава: конфлікти інтересів. «Аграрна революція» в Україні 1902–1922 рр. Дніпропетровськ: ЛПРА, 2016. 368 с.
- 22.Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор. Київ: Либідь, 1993. 384 с.
- 23.Костюк Г. Сталінізм в Україні: Генеза і наслідки: Дослідження і спостереження сучасника. Київ: Смолоскип, 1995. 508 с.
- 24.Кубанин М. И. Махновщина: крестьянское движение в Степной Украине в годы Гражданской войны. Ленинград: Прибой, 1926. 227 с.

25. Кузнецова И. Е. Сельские советы и земельные общества: Динамика взаимоотношений в 1921–1929 гг.: По материалам Европейского Центра РСФСР. Москва: Рук. деп. в ИНИОН СССР, 1980. 18 с.
26. Кульчицкий В. С. Комунизм в Україні: перше десятиріччя (1919 – 1928 рр.). Київ: Основи, 1996. 396 с.
27. Кульчицкий С. Україна між двома війнами (1921-1939). Київ: Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. 1999. 336 с.
28. Кучер О. О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні в 1921 – 1923 рр. Харків: ХДУ, 1971. 171 с.
29. Мотенко Я. В. Селянський повстанський рух в Харківській губернії (1917 – 1921 рр.) // Вісник Харківського політехнічного інституту. 2008. № 37. С. 12-16.
30. Нариси історії Української революції 1917–1921 років: у 2-х кн. Кн. 2. Київ: Наук. думка, 2012. 462 с.
31. Національні відносини в Україні у ХХ ст. Збірник документів і матеріалів. Київ: Наукова думка, 1994. 560 с.
32. Оліцький В.О. Звинувачення на націоналістичному підґрунті проти діячів УАПЦ у 20 – 30-ті рр. ХХ ст., на прикладі Сумщини // IV Всеукраїнська науково-практична конференція «Історико-філософські дослідження молодих учених» (Суми, 14-15 травня 2015 р.). С. 87-90.
33. Оліцький В.О. Преса Сумщини, як репресивно-пропагандистський інструмент антицерковної політики початку 1920-х рр. // Сумська старовина. 2016. №XLIX. С. 83-91.
34. Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії. В 3 томах. Т. 1. Київ: Сфера, 1997. 325 с.
35. Пащенко В.О. Православ'я в Україні. Державно-церковні стосунки. 20-30-ті роки ХХ ст. Полтава, 1995. 289 с.

36. Повстанський рух 20-х – 30-х рр. XX ст. на Сумщині. Т.1. / Автор-упорядник Іванущенко Г. М. Суми: ФОП Наталуха А. С., 2011. 340 с.
37. Реабілітовані історією. Сумська область. У 3 книгах. Кн. 1. Суми: ВВП Мрія-1, 2005. 754 с.
38. Реабілітовані історією. Харківська область. В 2.кн. Кн.1. Ч.2. Київ; Харків: Оригінал, 2008. 672 с.
39. Реєнт О. Україна в імперську добу (XIX – поч. XX ст.). Київ: Ін-т історії НАН України, 2003. 340 с.
40. Семчишин М. Тисяча років української культури. Київ: Друга рука, 1993. 550 с.
41. Силантьев В. И. Большевики и православная церковь в Украине в 20-е годы. Харьков: ХПИ, 1998. 232 с.
42. Скрипчук В. П. ЧК–ДПУ Харківщини у придушенні повстанського руху в перші роки НЕПу (1921 – 1923) // Науковий збірник Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка. Серія: Історична пам'ять. 2016. Вип. 34 – 35. С. 42–51.
43. Солдатенко В. Ф. Незламний. Життя і смерть Миколи Скрипника. Київ: Книга Пам'яті України, 2002. 348 с.
44. Соловей Д. Голгота України. Частина 1. Московсько-большевицький окупаційний терор в УРСР між Першою і Другою світовою війною. Київ: Центр навчальної літератури, 2020. 288 с.
45. Субтельний О. Україна: історія. Київ: Либідь, 1991. 512 с.
46. Терещенко Ю. И. Великий Октябрь и становление социалистической экономики на Украине: Очерк истории экономической политики (1917–1920). Киев: Наук. думка, 1986. 255 с.
47. Україна в XX столітті. Збірник документів і матеріалів (1900-1939). Київ, 1996. 448 с.
48. Українська революція і державність (1917-1920 рр.). Київ, 2001. 803 с.

- 49.Хвильовий М. Твори: У 2-х т. Т. 2. Київ: Дніпро, 1990. 325 с.
- 50.Чекістське досьє окупованої України. Збірник документів: У 3 т. Т.3. Київ: Преса України, 2015. 1216 с.
- 51.Ченцов В. В. Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки. Київ: НАН України. Інститут історії України, 2000. 482 с.
- 52.Шаповал Ю. Людина і система. Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні. Київ: Інститут національних відносин і політології НАН України, 1994. 272 с.
- 53.Шаповал Ю. Україна ХХ століття: Особи та події важкої історії. Київ: Генеза, 2001. 560 с.
- 54.Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. Київ: Абрис, 1997. 606 с.
- 55.Яковлева Л. В. Діяльність Постійної наради при РНК УСРР по боротьбі з бандитизмом у 1921 – 1923 рр. // Український історичний журнал. 1991. № 8. С. 42–53.